Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
28
четверг
№ 146 (14346)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртэә 3 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ДУЗАЗЫ

Буянныг сеткилдиң сестразы. Аныяк эмчи Л. М. Сартыылдың ажылының алы ындыг. Сеткилиниң ханызындан кижилерге дузааргак кижи буянныг сеткилдиң сестразы боол ажылдап болур. Кырган, аарыг-аржык кижилерниң бажыңнарынга барып, оларга эмчи дузазы чедирери, оларның амыдырал байдалын хайгаарап, дузалаары дээш, оон кылыр ажылы-ла хөй.

Людмила Монгушевна бо буянныг чорукка өскелерни, эң ылаңгыя уругларны, хаара тудар дээш кызымак ажылдап турар. Бай-Хаакта Пионерлер бажыңы-биле чоок харылзааны тургускан. Оолдар, уругларны эвилелдеп, пионерлер буянныг сеткилин херек кырында кижилерге чаңчыктырар күзелдиг. Ооң удуртулгазы-биле бөлүк оолдар, уруглар, алдыгы классчы Маадыр Болат, үшкү классчылар Катя Пискунова, Вика Ооржак, бирги классчы Лена Сумбуева база оларның эштери күш ажылдың хоочуну 92 харлыг Федор Васильевич Коромысловтуң бажыңынга барып, ооң иштин аштап, чуп берип, дүүн база дуза чедиргеннер.

Алдын-оол АЙЫЖЫ.

ЭКИИ, ФРУНЗЕ!

Фрунзениң хореография училищези—тыва уран чүүлге, ылаңгыя оон балет жанрынга тыва национал кадрларны хөй чылдар улай белеткеп берип келген чуртта бир сураглыг өөредилге чери...

Ооң дүүнгү доозукчуларындан ыры болгаш танцының «Саян» ансамблинде, В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында биске, көрүкчүлерге, төлептиг бараан боол чорууруларның кайызын ол дээр. Олардан Евгения Салчак—РСФСР-ниң, а Виктор Монгуш—Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик аттың эдилекчилери болган.

Бо удаада оларның салгакчылары бичии тыва уруглар, оолдар боттарының кыргыс, орус үе-чергелери-биле биске аалдап кээп, кыска үе иштинде байлак уран талантызыя өргүн чонга бараалгаткаш барган. Дүүн кежээ олар Кызыл районнуң Кара-Хаак суурнуң Культура бажыңынга солун концертин көргүскен. Танцы-самның кайызын кандыг дээрил: кыргыс чоннуң «Хомусчу» деп национал танцызындан эгелээш, казах, узбек танцыларга чедир бирээзи өскезин солуп кээр.

Барык ийи шак иштинде совет болгаш даштыкы чурттарның хөй янзы танцыларын биске бараалгаткаш барган чалыы артистеривис Кызыл аэропортундан Фрунзе хоорайже дүүн ужуп үнүпкен.

БӨГҮН

ТЫВА БИЖИК БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга тураскааткан «Тыва дылды болгаш бижикти хөгжүдериниң айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция болуунуң ажылын Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бөгүн эгелээр.

Тыва бижикти тургусканы тыва чоннуң хөгжүлдезинге бурунгаар базым болган. Ооң ачызында тывалар национал хөгжүлдениң чаа чадазынче көдүрүлген, болуунуң национал культуразын байыткан, социал-экономиктиг талазы-биле быжыккан.

Тыва бижиктиң 60 чыл оюн шынар болгаш амыдыралга ужур-утказының талазы-биле чаартынар төөгүлүг үезипле демдеглеп турар. Тыва АССР-ниң дылдар дугайында Хоойлу төлевилелинде ооң моон соңгаарты хөгжүлдези база тодараттынган. Конференцияга тыва дылдың туружунуң дугайында чугаа чугула черни ээлээри чугаажок.

Тыва бижикти сайзырадырынга, нептередиринге боттарының улуг үлүг-хуузун киирген эртемденнер, башкылар, чогаалчылар, журналистер дээш, өскелер-даа конференцияның ажылынга киржир. Оларның аразында филология эртемнериниң кандидады А. Д. Монгуш, профессор Ш. Ч. Сат, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. Ч. Эргил-оол бар.

Москваның, Ленинградтың, Моолдуң, Алтайның, Хакасияның, Бурятияның дээш, өске-даа черлерниң эртемденнери конференцияның ажылынга киржири-биле чалаттырган.

ДААРТА

СОВХОЗ БАЙЫРЛАЛЫ

Даарта, июнь 29-та Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозтуң тургустунганындан бээр 40 чыл оюн байырлаар.

Дөртен чыл мурнунда он ажыг арат мал-маганын, дериг-кужун каттыштыргаш, колхозтуң тавааан салып эгелээннер. Оон ынчангы үндезилекчилери Хүрең-оол Монгуш, Самбыылдай Ховалыг, Шаратай Монгуш, Дамдын Монгуш дээш өске-даа эштер дүн-хүн дивейн, карак кызыл ажылдап турганнар.

Амгы үеде совхоз районда улуг ажыл-агыйларның бирээзи. Экономика болгаш социал хөгжүлдезинге чедиишкиннери дээш шилчиир кызыл туктар база дипломнар-биле каш удаа шаңнадып келген. Амгы үеде бот-орулга-чарылганы шиңгээдир талазы-биле районнуң баазаа ажыл-агыйы боол турар. Оон экономиказы хүн бүрү быжыгып, сайзырап турар. Байырлал хүнүнде 128 мөге хүрежир. Оларның аразында моол мөгелер база бар. Аът чарыжы, национал аъш-чем делгелгези, янзы-бүрү оюннар болур.

Монгуш ДОРЖУ.

ШЫНАРЛЫГ БОЛГАШ ХӨЙ ДҮК ДЭЭШ

Бо чылын республика 1370 тонна дүктү күрүнеге садар

Дүк дээрге үлетпүрге эң чугула чиг эт бооп турар. Ону күрүнеге садар талазы-биле бистиң республика Россия Федерациязында база бир кол черни ээлеп турар. Эрткен чылын республика 1898 тонна дүктү саткаш, оон 14076 муң рубль орулганы алган. Өшкү дүгүн бир-ле дугаарында Оренбургта фабрикага дужаап эгелээн, ол чорук мурнукузундан хөй орулга алырынга улуг дөгүм болган.

Эрткен чылын биске 748840 хире улуг хойну кыргаан, оон бирээзи-ле дүктен 18 руб. 78 көпеек орулганы берген. Ынчаарга дүктүң шынарындан ооң өртээ хамааржыр деп чүве билдингир. А шынар хөй чүүлдерни сагып барымдаалаарга, экижиир. 1989 чылда республиканың дужааганы хой дүгү янзы-бүрү союндак холумактыг болгаш хой төрүп турда, ону «Овцевод» дээр тускай будук-биле эвес, а өске будук-биле демдектеп турганындан 67748 рубльди чедир албаан, торгаткан. Ону болдурбазының аргазы турган бе? Турган болбайн аан.

Дүктүң шынары дээш малчын кижи бүдүн чыл дургузунда ажылдаар ужурлуг. Кыжын ону чемгерерде саванны, сигенни малдың кырынче хөме чашканнап уруппас, оон аңгыда доозун-доврактыг, аза-оъктуг черлерге кадарбас, төрээн хойларны чүгле тускай үндүрген будук-биле демдектээр. Кыргылда чоокшулап кээрге, ону кыжын демдектеп турган союндактардан, будук-дозудан арыглаар.

Шак мындыг негелделерни эки сагыываанындан эрткен чылын Таңды биле Бии-Хем районнарның дужааганы дүгүнүң шынары куду болган.

Ол ышкаш кыргылда пунктуларын белеткеп алырындан база улуу-биле хамааржыр. Хойну ыяап-ла шала кырынга кыргыыр, оон башка өлек-биле холужар. База бир чылдагаан бар: хол хачызы-биле кыргыырга, ооң дүгү дески эвес болгаш өртээ чиигээр.

Мооң-биле холбаштыр кыргыкчыларны негелде ёзугаар белеткеп, өөредип алыр деп айтырыг ам ажыл-агый бүрүзүнге шиңгыызы-биле тургустунуп келген. Кыргыкчы-мастер дээрге мергежил-дир. Бистиң республикага хойну электрилиг агрегаттар-биле кыргыырының конкурстары мурнуку чылдарда доктаамал болуп эртип турган. Ынчангаш аңаа тиилекчи болганнар—эр, херээжен-даа улус зона маргылдааларынга барып, шаңналдыг черге кирип тургулаан. Оон ынай бир эки чүүл болза, олар чүгле боттарының ажыл-агыйларының кыргыкчыларын эвес, харын өске районнарга барып, ында улусту бо аргага өөредип тургулаан.

Ам бо сөөлгү чылдарда ындыг конкурстар эрттиреринче шоолуг-ла кичээнгей салбастаан. Мурнунда ол маргылдааларга районнарга болгулаар конкурстарның тиилекчилери — Эрзинден, Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайгадан безин кээп тургулаан.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыста — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында, «Кара-Хаак», «Саян», «Өөк», «Ээрбек», «Тиилелге» совхозтарда ёзулуг мастер кыргыкчылар бар. Эрткен чылын Ээрбектиң кыргыкчылары «Тээли» совхозтуң малчыннарынга барып дузалашкан.

Кыргылда дээрге чүгле чаңгыс сезоннуң ажылы эвес-тир. Ындыг болганда, ажыл-агый бүрүзү боду кыргыкчыларлыг болур ужурлуг. Кыргыкчы кайы хире ат-алдарлыг болгаш ажыктыг мергежил дээрзиниң дугайында мындыг фактыларны киирери артык эвес: чүл дээрге мурнуку чылдарда Кавказтан база Волгоград областан кыргыкчылар республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкынынга боттары-даа кээп ажыл дилеп, телеграммаларны-даа чорудуп, телефоннап-даа тургулааннар.

Бистиң совхозтарывыста ажыл чок аныяктар хөй. Оларны чүге өөредип, белеткеп ап болбазыл? Ёзулуг мастерлер бир хойну электрилиг хачы-биле чүгле 2,3—3 минута иштинде кыргыыр. А ындыг болганда, чаңгыс-ла ындыг кижи хүнде чеже хойну кыргып болурул? Мастерлер хойну дески кыргыыр, оон кежин кеспес, балыглавас деп чүве билдингир.

База бир негелде: ажыл-агый бүрүзү төлевилел ёзугаар туткан пунктулуг болур ужурлуг. Бисте ындыг пунктулар «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында база шоолуг хөй эвес совхозтарда бар.

Бо чылын хой кыргылдазы республикага орайтап эгелээн. Мында чылдагааннар-ла бар. Бир талазында, белеткел кошкак болган. Ийиде, хойнуң дүгү соок час болганындан эки-ле хозалбаан. Ам кыргылда түлүктээн. Ынчалза-даа мурнуку чылдарның частырыглары база катап көстүп келген. Ол чүл дээрге хой кыргыыр пунктулар суурларда болгаш малчыннарның чайлаглаары саадаан. «Кара-Хөл» совхозтуң чамдык хойжулары малын кыргыдар дээш, 2-3 хондур сүрер ужурга таварышканын, ол ышкаш «Совет Тыва» совхозка кыргылданың баштайгы хүннеринде улуг четпестерниң дугайын «Шын» солунга шүгүмчүлээн. Каа-Хемниң бо ажыл-агыйы айыткан четпестерни дораан чайлаткан.

Бисте амгы үеде, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң медээзин ёзугаар алырга, хой кыргыыр 94 пункт бар. Бо чугула сезон кайы хире шалыпкын болгаш шынарлыг эртери — пунктуларда ажылды организастаанындан бүрүн хамааржыр. Мергежилдиг кижилер, дериг-херекселдер — хачылар, адрес бижиир бийирлер, будуктар, шоодайлар, дензилер, шарыыр материалдар, аптечкалар, пунктуга ажылдаар улустуң аъш-чем хандырылгазы, ажыл төлевири, чарышты организастаары дээш, өске-даа чүүлдер үүрмек, ийиги чергениң болбас ужурлуг. Кыргылда соонда малды ыяап-ла чуур, ол талазы-биле база белеткел херек.

Бисте бир четпес чүүл болза, хойжулар боттары шынарлыг дүктү алыр дээш эки-ле сагыш салбайн турар, чүгле бүгү хоюн кыргыдып аптарын-на бодаар. Бо таварылгада канчаарыл? Оларга шынар дээш база төлээр болза эки.

Кыргылда база чуулда-даа малдың чайгы семиртилгези-биле дорт холбашкан айтырыглар-дыр. Ынчангаш бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс кыргылда пунктуларын база мал чуур ванналарны шуут-ла чайлагларда кылып алганы дыка таарымчалыг.

Тес-Хемде «Чодураа» биле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар малчыннарының кол чайлаа—Шуурмакта кыргылда пунктуларлыг болгаш дыка эптиг. Ол ышкаш «Барлык» совхоз тайгада база пунктулуг. Бо дээрге кижилерниң ажылдаарынга, малды семиртип алырынга таарымчалыг чүүлдерни баш удур-ла планнап алганының бадыткалы-дыр.

Бисте чамдыкта хой кыргылдазы шуут-ла август айга чедир уламчылаар. Кыргыкчыларның чедишпези, оларның мергежилиниң кудузу база пунктуларга ажылды чедир организаставайн турарының херечизи ол. Бо таварылгада хойнуң хураганын аңгылаары, тарып боозадылгага киирери база саадаар апаардыр. Ынчангаш кыргылданы эң-не организастыг чорудар дээривистиң бир чылдагааны ол.

Дүктен бистиң хойлуг ажыл-агыйларывыс хөй орулганы ап турар. Бо сезонну шынарлыг эрттирер болзувусса, алыр орулга немежир.

Амгы үеде республика малчыннарының июль 20—22-де болур Наадымынга белеткел чоруп турар. Кыргылданы база шак ол болуушкун-биле холбаар, аңаа шылгарааннарны байырлалче чорудар ужурлуг. Ажыл-агый бүрүзү Наадымга уткуштур чарыштың негелделеринге ындыг пунктуларны ыяап-ла киирип алыр, кыргылдага ажылдаар улуска ону таныштырар, тайылбырлаар херек.

Кыргылда — малчыннарга, зооветспециалистерге, кыргыкчыларга, пункт ажылдакчыларынга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга улуг шылгалда.

Наадымга уткуштур

СЕТКИЛ СЕРГЕК

— Бистиң № 2 хойжу бригадада 18 кодан, ооң иштинде төрүүр 11, холушкак бир, а төрүвес алды кодан бар. Малчыннар кыргылдага массалыы-биле киржип келдилер. Хойжу коданнарны ээлчештир кыргылдаже киирип тур бис. Ынчангаш малчыннар боттары чажам дивес киришпишаан, элээди уруглары база дузалажып, ажыл туруушкун чок чоруп тур.

Бо айның алдыда кирдивис. 5 муң ажыг хой кыргыттынды. Бо хүннерде 3 муң хураганны, 2019 хойну хуусаазында доозар дээш кыргыкчылар кызып ажылдап турарлар — деп, Шарануур пунктузунга бригадир Клара Дөңчүңге ужуражырымга, ажылын ынчаар таныштыра-дыр.

Бригадирниң чугаазынга кады чорааным улус депутаттарының Кызыл-Чыраа көдээ Совединиң даргазы Хангал Эрендей улажып, мынча диди:

— Аренда-биле ажылдап турар хойжу бригадаларның дээрези болгай. Бо коллективте амгы үеде эки көргүзүглүг болган аныяк малчыннар черле арбын. Чамдыктары мында хой кыргып турлар. Оларның ажыл-ижи-биле таныжып чугаалажып болур. Бо малчыннар чаа арга-биле ажылдааш, ийиги чылче кирип, экономиктиг билиглерниң үндезиннерин ханы шиңгээдиринче сагыш салып келдилер — деп, ол чугаазын төндүргелек чорда, хой дүгү куспактаан, бир оол деңзи чанынга келирге,— бо Байыр-оол Соян-дыр — дигеш, ооң-биле беседалажырын сүмеледи.

Малчын дүгүн деңзиледиптерге, ажыл-ижиниң дугайын элээн чугаалаштывыс. Ол төрүүр 320 хой малдап турар болду. Эрткен чылын аренда-биле ажылдап киргеш, чүс хойдан чаш төл алыр планын ажырган. Ажыл-агый-биле чардыыган керээзи багай эвес түңнелди көргүскен. Ынчангаш чылдың ниити түңнелинде ол 2200 рубльди албышаан, 15 хураган-биле шаңнаткан. Чаа арга-биле ажылдаарга, эптиин база ажыктыын хойжунуң биле бергениин ооң-биле чугаалажып оргаш билдим. Экономиктиг билиглерниң үндезиннерин доктаамал өөрениири ажылга ажыктыг дээрзин малчынның кадайы база онзалап турду.

Хойжу өг-бүлениң ажылынга экономиктиг өөредилгени доктаамал холбаары дузалыг дээнинге каттышпас аргажок. Ынчангаш совхозтуң экономистери, зоотехниктер, мал эмчилери, бухгалтерлер малчыннарга ол талазы-биле тайылбыр ажылын доктаамалчылар дээрзинге идегеп каайн. Ынчанмас болза, олар кымдан дуза дилээрил? Б. Соян мурнуку чылдардагы экономиктиг билиглериниден дуржулгага ажыглап, бо чылын база дээре көргүзүглүг болган. Чүс башка онаалтыр ынча хураганны камгалап алган. Ам дүк планын күүседиринче сагыш салып турар. Амдыызында кыргыттынган хойларның дүгү багай эвес шынарлыг. Малчын кыргылда соонда Нарынның Алдыы-Кежигге көжүп чеде бээр. Бо чайын ооң ийиги көжү ол, аңаа барып хойларын семиртир. Аңаа чеде бергеш, Шанчыгдан 30 тонна чайгаар үнген сигенни белеткеп алыр сорулганы салып турар.

Ооң мал чемин үезинде белеткеп алырын бодап орары черле чөптүг. Мал чемин четчир кылдыр белеткеп, чайын эки семиртип алырга, төрүүр хойлар соок кышты шыдамык эртер. Хойжу бригаданың малчыннары бо бүгүнү эки билир болгаш, кышка белеткелди баш бурунгаар чорударынче кичээнгей салып келген. Ындыг белеткелдиң ачызында хойжулар Байыр-оол Соян, Борбай Соян, Сергей Үүргети, Владимир Доптан оларның малы кышты хүр ашкан болгаш чаш төлдү чидириг чок камгалап алганнар. Малчыннар Василий Баян, Орус-оол Дижитмаа болгаш өскелер-даа төрүвес хойларын база менди хүр ажырганын бригадир чугаалап турду.

Хойларын кыргыткан малчыннардан хоочун кадарчы Орус-оол Дижитмаа дүктү планда көрдүнгенинден оранчок ажыра берген болду. Ол бир баштан-на 2-3 килограмм дүктү кыргып ап турар. Хойжуларның кыргылдага киржилгезиниң идепкейлиин көрдүвүс. Чарыштың баштайгы түңнелинде, хойжулар Ланаа Кызылбай бирги, ийигизинде Роман Алдын-Херел, үшкүзүнде Сергей Үүргети, Василий Баян, Терекпен Балдан олар чоруп турар.

№ 2 хойжу бригаданың чамдык малчыннары Нарында чайлагларында ай эгезинде-ле хонгулапкан. Хойжулар Валентина, Сергей Үүргетилер база ында чайлаглап орар болду. Малчыннар-биле ажыл-ижин, амыдырал хандырылгазын чугаалажырывыска, сеткил-хөөнү өөрүшкүлүг орлар. Чүге дээрге бо чылын дуңгужун төрээн 353 хоюндан чаш төлдү планында көрдүнгенинден ажырган. Соок кышты хүр ашкан болгаш бир баштан-на дүк кыргып алыр планы база ажып турар.

Бо аалдың алдыы талазында алаакта Раиса Мартыгыр, Эрендей Чапай олар чайлаглап орар. Хойжулар-биле чугаалажырывыска, мурнунда малдап турган хойларын назы-хары улгаткан боорга күрүнеге дужааган. Ам дуңгужун төрээн хойлар кадарып турар. Бо чылын алган чаш малы шоолуг эвес болган. Ынчалзажок эки семиртип турган, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алгаш, ол аныяк хойларның өзүлдезинче сагыш салырын малчыннар чугаалап турдулар. Коммунист Раиса Чигжитовна өөнүң ээзи-биле мурнуку чылдарда өске малчыннарга үлегерлиг ажылдап чорааның билир бис. Баштай олар өг-бүле керээзи-биле ажылдааш, планныг онаалдаларын күүседип келгеннер. Оон чоорту аренда керээзинче ажылдап киргеннер.

Ниитизи-биле малчыннарның амыдырап, чурттап орарын кижи көргеш, сеткили сергеп келир. Делгем, улуг ак өглерлиг. Иштинче кире бээрге, үениң негелдезинге дүүштүр арыг-силиг, эмге-сескелиг чурттап орар. Садыг хандырылгазы база үзүктелиишкин чок. Автомагазин график ёзугаар бо-ла келир. Чагыг-биле бар-ла бараанарны чедире бээр. Өг-бүле бүрүзү боттары хлебти быжырып чип орар. Кайы-даа малчынның быжырган хлеви чаагай амданныг, мергежилдиг хлеб быжырыкчызының бүдүргенинден дудавас.

Сиринмаа ЧООДУ.
Тес-Хем район.

ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Б. Н. Ельциннин парлалга конференциязы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельциннин парлалга конференциязы май 26-да Москвага болган. Политиктиг чөпшээрежилгениң ёзузу РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездизинге доктаамал бар турганын ол демдеглээн. Үениң төөгүлүг харыысалгазын медерел билиринге, бөлүглежиишкиннер, блоктар эрге-ажыктарындан ук харыысалганы бедик кылыр көөрүнге политиктиг чөпшээрежилге дузалаан.

Республиканың улус депутаттарының Бирги съездизиниң кол түңнелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы совет болгаш даштыкы журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылавышаан, чугаалаан. Янзы-бүрү туруштарны болгаш бодалдарны барымдаалап көрбес болза, чогумчалыг шиитпирлер хүлээп алдынмас дээрзин амыдырал боду депутаттарга бадыткап көргүскен.

Янзы-бүрү туруштарны болгаш санал-оналдарны дугуруштуруп дүүштүрериниң механизмин — чөпшээрештирер комиссияны тургусканы — РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң принципиалдыг чугула тиилелгези деп, Б. Н. Ельцин санап турар. Депутаттарның үжен ажыг бөлүктерин тускай бүрүткээн. Ук бөлүктерниң санал-оналдары, үзел-бодалдары болгаш туруштары янзы-бүрү болуп турар.

Россияның суверенитеди-биле, республиканың девискээринге экономиктиг реформаны дүргедедириниң перспективалары-биле холбашкан айтырыглар парлалга төлээлекчилериниң улуг сонуургалын болдурган. Рынок экономиказынче кирериниң чорудулгазын Россия Федерациязының чазаа узамдыктырар деп бодавайн турарын Б. Н. Ельцин медеглээн. Ол сорулга-биле ажылдап кылдынган программаны «500 хүннер» деп адаан. Ону дөрт үе-чадала боттандырары көрдүнген болгаш чоннуң амыдырал байдалын кудулатпазының сорулгазы салдынган.

Россияның болгаш төптүң аразынга хүлээлгелерни аңгылаар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алган доктаалынга хамаарыштыр Б. Н. Ельцин чугаалавышаан. Россия Федерациязының болгаш эвилелдешкен өске республикаларның аразынга дорт база деңэргелиг харылзааларның системазын хоойлужудулга ёзугаар тургузар талазы-биле улуг ажылды кылыры негеттинип турарын онзалап демдеглээн. Эвилелдешкен чамдык республикаларның, чижээ, Украинаның, Белоруссияның, Молдавияның, Прибалтика республикаларының, Казахстанның төлээлекчилери-биле чугаалажыышкыннар кылдынган.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизин канчаар көрүп турарының дугайында Б. Н. Ельциннен журналистер сонуургап айтырган. Коммунистерниң ол шуулганың элээн далаш-биле эрттирген деп, ол чугаалаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын Россия съездизинге киржир кылдыр кымдаа төлээлеттээн деп, Б. Н. Ельцин санап турар.

Б. Н. Ельцин журналистерниң өске-даа айтырыгларынга база харыылаан.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

• • •

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңынга (бирги каът, кабинет № 107, телефону 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

КИЖИЛЕРНИҢ ЧҮТКҮЛҮН ДЕТКИИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазының («Чурттаар оран-бажың-2000») дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алганы доктаалын улус депутаттарының Советтериниң күүскомнары, министерстволар, ведомстволар болгаш ажыл-агыйлар канчаар күүседип турарын чугаалажып көрген.

Ук айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы В. Б. Салчак кылган.

Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазын күүседир дээш кылып чорудкан ажылдарның түңнелинде чуртталга тудуун ажыглалга киирер талазы-биле XII беш чылдың 4 чылының планы күүсеттинген. 656,6 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер тургаш, 665,8 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Ол дээрге эрткен беш чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 80,3 хуу өзүлделиг.

XII беш чылдың 4 чылының иштинде кижилерниң хууда бажың тудуп алыры барык 3 катап көвүдээн. 748 бажыңны олар тудуп алган. А 1989 чылда 172 бажыңны чурттакчылар боттары тудуп, 9 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Хууда бажыңнар тудуун суурлар болгаш хоорайларның сайзыралының төлевилелдеринге дүүштүр «Тыва хамааты тудуг» төлевилел институдунуң чогаадып кылган бажыңнар төлевилелдери азы кижилерниң боттарының кылганы төлевилелдери-биле чорудуп турар.

XII беш чылдың эрткен үезинде Кызылга хууда 183 бажыңны туткан. Чүгле 1989 чылда 1200 дөрбелчин метр шөлдүг 28 бажыңны ажыглалга киирген. 4 чыл иштинде районнарда 565 хууда чуртталга бажыңнары туттунган. 1988 чылга деңнээрге, хууда чуртталга бажыңнарының тудуу 46,2 хуу өскени ол.

Хууда чуртталга бажыңнарының тудуу Чөөн-Хемчик, Тожу, Барыын-Хемчик, Кызыл районнарда калбарган. Ындыг-даа болза чамдык районнарда бо чугула ажыл багай чоруп турар. Чижээлээрге, XII беш чылдың иштинде Тес-Хем районга чүгле 5 хууда чуртталга бажыңы туттунган. Бии-Хем районда байдал база оон дээредевес. Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда хууда чуртталга бажыңнарының тудуунче чогуур кичээнгейни салбайн келген. Кижилер боттары бажың тудуп алыр байдалды тургузарынче совхозтарда кошкак кичээнгей салып турар. Тес-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Таңды районнарның совхозтарының удуртукчулары бо ажылга барык дегбээн. Чижээ, Улуг-Хем районнуң «ҮТКА 25 чылы» совхозта чыл иштинде 3 хууда чуртталга бажыңы ажыглалга кирген.

Хууда чуртталга бажыңнарының тудуун организастаарында Кызыл хоорайда четпестер хөй. 1989 чылда, 1988 чылга деңнээрге, хууда бажыңнары ажыглалга киирериниң хуузу 82,2 болган. 1990 чылда планның 8,3 хуузун январь-март айларда күүсеткен. Ол дээрге хууда чуртталга бажыңнарының тудуунуң оожумнаанының херечизи-дир.

Кызыл хоорkүүскомунуң шиитпири-биле хууда бажың тудуп алырынга 360 участокту аңгылап берген. 176 участокту «Спутник», 76 участокту — «Дөгө-Баары» хоорайжыгаштарга, 108 участокту хоорай иштинге. Амгы үеде 215 участокта бажыңнарны тудуп турар, а бажың тудуп алыксаар 500 хире кижи ээлчегде турар.

«Дөгө-Баары» хоорайжыгашка тудугну эгелээниниң айлары ам-даа тодаргай эвес. Хоорайжыгаштың төлевилели Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының комитеди-биле хүлээп көрдүнмээн. «Спутник» хоорайжыгаштың төлевилелинде четпестер хөй. Ол хоорайның инженер четкилериниң тудуун ам-даа эгелевээн.

Чуртталга бажыңнарының чоннуң бодунуң күжү-биле тудаарын дүргедедирин шаптыктап турар чүүлдер — ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының чээлиниң ээзэшти берип турары, тудуг материалдарын ээзэштир садып келгени. 1989 чылда хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерниң чээлиге херегели 8,4 миллион рубль турда, 902 муң рубльди чээлиге берген. Чээлини канчаар ажыглап турарын Ажаалга банкызы чедир хайгааравайн келген. Тыва АССР-ниң Садыг министерствозу, республиканың хереглекчилер ниитилели хууда бажыңнар тудуп алыр дээн кижилерге тудуг материалдарын ээзэштир садып келген. Садыг организацияларының чоннуң тудуг материалдарынга херегелиин чедир өөренип көрбейн, чоннуң херегелелиниң дугайында планнаашкын органнарынга дыңнатпайн, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедир, ооң шынарын экижидер талазы-биле айтырыгларны тургуспайн келген. Тудуг материалдарын садар, ону чүдүрер, сөөртүр талазы-биле ачы-дуза чедирери четпес.

Ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар боттарының күжү-биле чуртталга тудуун чорударынче кичээнгейни ам-даа кошкак салып турар. Оларның хөй кезии күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле чуртталга тудуун чорудар чаңчылындан чарылбайн, боттарының күжү-биле чуртталга тудуун чорударынга акша-хөреңгини чыгбайн, боттарының материал-техниктиг баазазын тургуспайн келген. Ол хамаанчок тудуг материалдары бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелер-биле тудуг материалдары чагыдып алыр талазы-биле дугуржулганы чарбаан ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар бар. Оларга Садыг министерствозу, Улус өөредилге министерствозу, «Тыва кобальт» комбинат дээш өскелер-даа хамааржыр.

Республиканың Күрплан комитединиң даргазының дыңнадыын чугаалажып көрүп турда, четпестерниң тыптып келген чылдагааннарын тайылбырлаарындан аңгыда, чөптүг шүгүмчүлелдер, ажыктыг саналдар баг болган.

«Спутник», «Дөгө-Баары» хоорайжыгаштарны төлевилеп тура, амгы үеде бар тудугларның, бажыңнарның кырынга бажыңнарны төлевилелдерге чурааның, «Дөгө-Баары» хоорайжыгашты скиф үезиниң төөгү ужур-дузалыг хорумнарының кырынга төлевилээниниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш шүгүмчүлээш, төлевилелдер ажылдап кылырда Кызыл хоорайны агаардан тырттырган чуруктарны ажыглаарын сүмелээн. Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Стал-оол хууда бажыңнарны назы-хары улгады берген, акша-хөреңгилиг кижилер тудуп ап болур, ындыг кижилер колдуунда чаагайжыды туткан бажыңнарны алган, бир эвес ол кижилер уруг-дарыынга бажың тудуп бээр күзелдиг болза, ону деткиир херек деп чугаалааш, ол талазы-биле чогуур чурумну хүлээп алырының дугайында чугаалажып көөрүн саналдаан.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган.

ТЫВА БИЖИКТИҢ 60 ЧЫЛЫНГА

ДӨРТ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕН ТЫВЫЛГАН БИЖИК

ТАРН-ның 1925 чылда болуп эрткен IV Улуг хуралы тыва национал бижикти чогаадыр, ону орус үжүктүң графиказынга үндезилээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Тыва бижиктиң баштайгы төлевилелин 1926 чылда кылып дооскан, ынчангаш ТАРН ТК-ның Политбюрозу «Тыва национал бижиктиң алфавидин чогааткан төлевилелди бадылаар» дугайында шиитпирни ол чылдың август 30-де болган хуралынга хүлээп алган.

1927 чылда ССРЭ-ниң улустарының төп ном үндүрер чери «Тыва» деп үжүглелди (уругларның эң баштай үжүкке өөренир дептерин) парлап үндүрген. ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи комитединиң ном фабриказы 4000 экземпляр тираажтыг номнуң эге арнында «тэндири өндүрген Брюханов (Сотпа), Бузыкаев» деп авторларын айыткан.

Х. С. Алдын-оолдуң тыва дылдың методиказының дугайында шинчилел ажылында айтып турарын ёзугаар алырга, «Тыва» деп үжүглелдиң авторларының бирээзи Сотпа дээрге алыс угу тыва кижи боор турар. Ону бичиизинде-ле бай садыгжы Брюхановка азырандыга берипкен, ол садыгжының өг-бүлезинге өскен, орус дылга болгаш бижикке шору билиглиг кижи чораан. Оон-биле кады үжүглел тургускан Бузыкаев дээрге ол үеде чазактың албан черлериниң бирээзиниң хелемечизи, алыс шаанда Алтай крайга чурттап чораан, революция мурнунда-ла Тывага көжүп келгилээн элээн хөй алышкыларның бирээзи, чогум омак-сөөгү хакас кижи.

«Тыва» деп үжүглелдиң сөөлгү арыннарының бирээзинде алфавитти болгаш 10-га чедир саннар чурагайларын «Тыва үзүктер» деп эге-биле киирген (1930 ч.). (Үнген үжүглелде ол сөс база-ла Үзүк кылдыр бижиттинген): Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Хх Чч Шш Ыы Ээ Яя Нн (үстүнде кудуруктуг н), Жж Өө Уу) (бо үш үжүктүң үстүнде ийи улуг сек (..) салган—дж, өү кылдыр адаттывар) Ий, 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10.

Мында амгы тыва алфавит-биле деңнээрге Е, Ф, Ц, Щ, Ъ, Ь, Ю деп үжүктер чок боор турар.

Бо үжүглелди 1927—1929 чылдарда школаларга болгаш бижик бөлгүмнеринге ажыглап турган. Ол дугайын чогаалчы Л. Б. Чадамба бодунуң сактыышкынынга мынча дээн: «1929 чылдың күзүнүнде Тожунуң Чеккелигге (амгы Тоора-Хемге) эң баштайгы школа ажыттынган. Ооң бир дугаар өөреникчилери — 25 кижини Алексей Степанович Спирин башкы өөредип турган. Бис аңаа орус үжүктүг тыва бижикти номчуур, бижиир кылдыр өөренип... билип алган чылывыс ол...»

Ийи-үш чыл дургузунда ажыглаттынза-даа, ТАР-ның удуртукчулары орус үжүктүг тыва бижикти холуп каапкаш, латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилээш, национал бижикти чогаадыр деп шиитпирни хүлээп алган. Оон чылдагааннары янзы-бүрү турган болбайн аан. Ынчалза-даа 1926 чылда Баку хоорайга болуп эрткен Бирги Түркология съездизи ынчаарда чүгле азербайджан дылга ажыглап турган чаа түрк алфавитти ССРЭ-ниң оон-даа өске түрк дылдыг улустарының бижиктериң чогаадырынга кол өзек болдурар дугайында шиитпир хүлээп алганын оваарып көрбес аргажок.

Чаа түрк алфавит-биле бижик чогаадыр даалганы Чадаана хүрээзиниң ламалары Лопсан-Чиимит биле Севээнге берген дугайын К. Т. Аракчаа «Шын» солунга тодаргай бижээн. Оон-биле чергелештир «1928 чылда көскү совет эртемденнер Е. Д. Поливанов биле Н. Н. Поппе тыва алфавиттиң төлевилелин чогааткан», ону чаңгыс аай чаа түрк алфавитке үндезилээн дээрзин М. И. Исаева «ССРЭ-де дыл тургузуушкуну» деп монографиязынга демдеглээнин айтыр херек. Бо дугайын 1929 чылдың ноябрь 16-да ТАР-ның ССРЭ-де элчин сайыт ямпызының: «Поппениң чогааткан чаа үжүүн ССРЭ улустуң эртем шылгап көөр черинге кончуг дүрген-биле болур-болбазын хынап көөрүн диледим (9 чылдың он бир айның он алды. № 448)» деп, ССРЭ-ниң Даштыкы херектер Улус комиссариадынга киирген дилээ база бадыткап турар.

Тыва бижиктиң чогаадыкчылары Москва болгаш Ленинградтың эртемденнери болган. Н. Н. Поппе — ынчаарда Ленинградта турган ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының төлээлекчизи, Е. Д. Поливанов —национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел каттыжыышкынының удуртукчуларының бирээзи, КУТВ-туң башкызы. Олар кайызы-даа Герцен аттыг башкы институдунуң (Ленинград) болгаш КУТВ-туң (Москва) тыва сургуулдары-биле дорт харылзаалыг турган. 1919 чылдан бээр Петроград, Ортаакы Азия (Ташкент) университеттериниң профессору Евгений Дмитриевич Поливанов япон, кыдат, узбек, дунган дылдар болгаш чөөн чүк литератураларының шүлүк тургузуунуң талазы-биле кол ажылдарны бижээн. Н. Н. Поппе — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының түрк дылдар кабинединге ажылдап чораан. 1939 чылда Францияга эртем командировказынга чоруп турда, эгелей берген делегейниң ийиги дайыны оон чанар оруун үзе кирипкениниң чылдагаанындан чуртунче ээп келбейн барган деп, А. А. Пальмбах менээ 1960 чылда чугаалап органы сактыр-дыр мен. Сөөлгү чылдарда АКШ-ка чурттап тургаш, аңаа парлаан тыва дылдың үжүглелин чогаадып үндүреринге киришкен. Ол ийи эртемденнерниң кайызы-даа 20 чылдарның төнчүзүнде ССРЭ улустарының бижиктерин чогаадыр азы араб алфавиттен чаа түрк үжүкче оларны шилчидер ажылды ушкарып-башкарып турганнар.

Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавиди 1929 чылда «Чөөн чүктүң культуразы болгаш бижиин» деп Баку хоорайга үнген номга кирген ооң «Таңды-тыва дылдың фонетиказының талазы-биле демдеглелинге» парлаттынган. Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавидин даалга берген ТАР-ның чазаа бодамчалыг эки кылдынган болгаш тыва дылдың онзагай чүүлдерин ёзулуг барымдаалаан бижик-тир деп санаан.

Ындыг турбуже, 1929 чылдың февраль 3-те ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга Лопсан-Чиимиттиң чогааткан төлевилелин тыва бижиктиң үндезини кылдыр хүлээп алган. Оон-биле чергелештир Лопсан-Чиимит бодунуң чогааткан үжүүнүң капсырылдазы кылдыр тыва дылдың үн системазының, ылангыя үннериниң канчаар шын адаарының дугайында тускай ажылды бижээн.

Ол хиреде-ле «ССРЭ-ниң түрк улустарында доктаадып киирген, латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилеттинер ужурлуг тыва бижикти чогаадыр херекке дуза көргүзерин ВКП(б) ТК-дан дилээрин ТАРН ТК-га дагзыр...» дугайында доктаалды ТАРН VIII Улуг хуралы (1929 ч.) хүлээп алган. «Дыл талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп кириптер хире кандыг-даа күш Тывада чок боор турарын» база-ла мында айыткан.

1929 чылда Тывага аңгы демисели күштелип, барыын удуртулганы чазак, намның ажылындан халаар болгаш феодалдарның, байларның, хүрээниң дээди ламаларының хөреңгизин хавырар, оларның политиктиг эргезин казыыр дугайында дүшкүүрлүг меселдежиишкиннерни аревэчилер эгелээн, кедергей чөөн үзелдиг намчылар ону изин-биле деткээн дээрзин төөгүден билир бис. Ол үениң политиктиг байдалының мындыг эргилдезиниң чылдагаанындан тыва национал үш янзы төлевилелдериниң кайызы-даа амыдыралга ажыглаттынмайн барганын билип алыры берге эвес боор турар.

1929 чылдың сөөлзүредир киирген ТАРН ТК-ның дилээн ёзугаар совет эртемденнер тыва бижиктиң төлевилелин 1930 чылдың апрельде колдуунда дооскан. Ол төлевилелди болгаш ону барымдаалап парлаан үжүглелди КУТВ-туң ректорунуң оралакчызы, төөгүчү Л. Д. Покровский баштаан национал болгаш колониал айтырыгларын шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязының каттышкан экспедициязының кежигүннери 1930 чылдың июньда Кызылга чедирип келген. Тыва национал бижиктиң төлевилелиниң дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң каттышкан хуралынга дыңнап чугаалашкаш, ол-ла чылдың июнь 28-те тыва бижикти күштүг болдуруп бадылаан.

Тыва бижикти чогаадырынга О. Е. Малов, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, А. Н. Сухотин, Н. Ф. Яковлев, А. А. Пальмбах, К. А. Алевердов болгаш өске-даа эртемденнер киришкен. Латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилээш, Тываның чаа национал бижиин чогаадырынга ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы, Национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязы кончуг улуг дузалаан дээрзин «Тыва үжүктүң дүрүмүнүң», (1933 ч.) Үшкү үндүрүлгезиниң эге чүүлүнге ТАР-ның комитединиң даргазы С. К. Тока, Күрбижик комиссиязының даргазы О. Ч. Данчай демдеглээн.

Тываның национал бижиин чогаадыр херекке 1889 чылда Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарының девискээринге шинчилел ажылы кылып чораан хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң 1898—1903 чылдарда парлаттынган «түрк дазылдыг өске дылдарга ооң кол-кол төрелдешкек хамаарылгазын айытпышаан, урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези» деп кедилиг улуг ажылының үнелеп четпес ужур-дузалыг болганы аңаа база айтыр херек. Н. Ф. Катановтуң бо ажылында болгаш Н. Н. Поппениң үстүнде айыткан чүүлүнде кирген чижектерни ажыглааш, А. А. Пальмбах тыва дыл дугайында бодунуң кандидат диссертациязынга (1940 ч.) узадыр база өк-биле адаар сөстерни канчаар бижиирин тайылбырлааны таварылга эвес болур ужурлуг.

«Революстуг культураны улам-на сайзырадып, ону ССРЭ-ниң арат чоннарының социалистиг культуразынга чоокшуладып, Тываның бижиин болгаш литературлуг дыл-домаан чаа бедик чадага көдүрүп, ажылчы чоннарны марксизм-ленинизмниң билиглери-биле эки чепсеглээриниң сорулгазы-биле Тываның бижиин латин үжүктен орус үжүкке шилчидип киирер» деп, 1941 чылда болган ТАРН XII Улуг хуралы шиитпирлээн. Ол-ла чылын А. А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле С. С. Лопсан, А. М. Чымба, Л. Б. Чадамба, А. М. Белек-Баир, М. Д. Биче-оол, А. Ч. Кызыл-оол составтыг комиссия орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижиктиң дүрүмүнүң төлевилелин чогааткаш, парлап үндүрген.

1944 чылдың май 1-ден эгелээш, Тываның бүгү албан черлери, школа болгаш өске-даа өөредилге черлери ТАРН ТК-ның болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижикти бүрүнү-биле ажыглап эгелээн.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.
Чогаалчы.

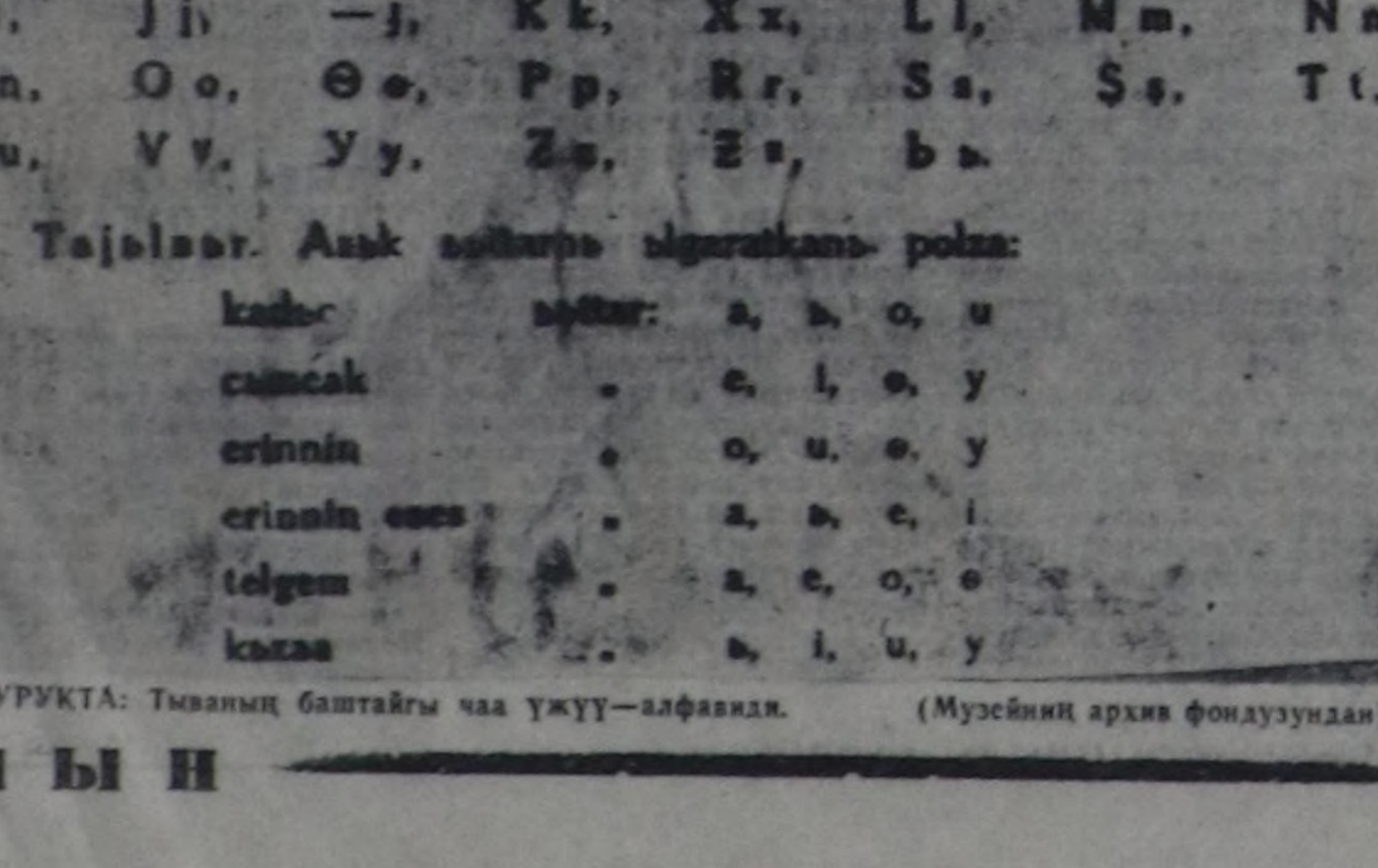

Tьvanьŋ caa yzyy.

Aa, Bʙ, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Qq,
Ii, Jj, —j, Kk, Xx, Ll, Mm, Nn,
Ŋŋ, Oo, Өө, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt,
Uu, Vv, Yy, Zz, Ƶƶ, Ьь.

Tajьlbьr. Aзьk [illegible] [illegible] polza:
kadьƣ [illegible]: a, ь, o, u
cьmcak „ e, i, ө, y
erinnin „ o, u, ө, y
erinnin eves „ a, ь, e, i
telgem „ a, e, o, ө
kьzaa „ ь, i, u, y

ЧУРУКТА: Тываның баштайгы чаа үжүү—алфавиди. (Музейниң архив фондузундан).

ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ ТЕРМИННЕРИНИҢ ТЫПТЫП КЕЛГЕНИ

Термин (ол болза латин terminus — «кызыгаарлыг» деп утказыг сөс) дээрге эртем, техника болгаш уран чүүлдүң кандыг-бир билиин илередир сөс азы сөс каттыжыышкыны болур. Эртем, техника, уран чүүлдүң кайы-бир адырының билиглерин илередир терминология системалыг.

Дыл эртеминиң (лингвистиканың) терминнериниң системазы эге баштай эртеги Индиядан болгаш Грециядан сайзырап эгелээн болгаш ооң соонда делегейниң янзы-бүрү чурттарынга, янзы-бүрү дылдарынга тывылгаш, хөгжүп эгелээн.

XX вектиң баштайгы улдунунга чедир тыва дылга дыл эртеми сайзыраваан турган болгаш ооң терминнери ажылдап кылдынмаан турган. Ынчалза-даа тыва улустуң угаан-медерели дыл болгаш ооң кезектериниң дугайында реалистиг билиглер-биле байлак турган, ол билиглерге илередир терминнер тыва дылга тургустунуп келген. Оон ыңай, тывалар төрээн дылындан аңгыда, моол, төвүт, кыдат, орус болгаш өске-даа дылдарны билир чораан. Олар моолдар, алтайлар, хакастар, бурятттар, орустар, казактар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан.

Тыва дыл дугайында эртемниг билиглер болгаш оларны илередир терминнер национал бижикти чогааткаш нептереткени-биле холбаштыр тывылган болгаш хөгжүп келген. Эң-не баштай тыва дылга дыл эртеминиң терминнери 1931 чылда үнген «Тываның чаа үжүүнүң дүрүмү» деп номга ажыглаттынган. Ол терминнерни дыл дугайында тыва терминнерниң өзээ деп чугаалап болур. Ында, чижээлээрге, мындыг терминнер кирген: **дылдың ыыттары** (амгы: үннери), **кадыг ыыт, чымчак ыыт, үжүк, үлегерлеп алган сөстер, сөстүң утказы, кожумак, сөстүң дөзү, дыңзыг демдек** (амгы: кыйгырыг демдээ), **узадыр адаар ажык үжүк** (амгы: узун адаар ажык үжүк). Терминнер өөредилге номнарында база киргилээн.

1941 — 43 чылдарда тыва бижикти орус графика системазының үндезиниче шилчиткен. 1943 чылда «Үжүк дүрүмү. Орфографтыг словарь» үнүп келген. Ында чеден ажыг дыл терминнерин ажыглаан, чижээлээрге, **үжүк дүрүмү, орфографтыг словарь, омоним, чымчак демдек, даштыкы сөстер, аяар үннер.**

Оон соонда 1949—1950 чылдарда тыва дылдың фонетиказын, морфологиязын синтаксизин системажыды тайылбырлап бижээн. М. Д. Биче-оол биле Ф. Г. Исхаковтуң 5-6 класстарга, М. Д. Биче-оол, А. А. Пальмбах, Л. Б. Чадамбаның 6-7 класстарга тыва дылдың өөредилге номнарында база эге класстар номнарында дыл терминнерин делгеренгей ажылдап кылган.

60 чылдардан эгелээш Кызылда күрүнениң башкы институдунуң филология болгаш эге өөредилге факультеттеринге тыва дыл эртеминиң программаларын, өөредилге номнарын тургузары-биле холбаштыр дыл эртеминиң чаа терминнерин ажылдап кылыр үе эгелээн.

«Тыва орфографияда», «Тыва пунктуацияда», словарьларда, тыва дыл кырында ажылдарда дыл эртеминиң терминнерин база-ла байыдып келген. Дыл эртеминиң терминнерин, өске-даа терминнер ышкаш, Терминология комиссиязынга чугаалажып көргеш, бадылап турган.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнери практиканың болгаш теорияның негелделерин хандырары-биле хөгжүп, сайзырап келген. Ол хөгжүлдеде янзы-бүрү дилээшкиннер, частырыглар, чедимче чок кылган терминнер-даа тургулаан: ыыт>үн, үзүк> үжүк, глагол>кылыг сөзү, чартык сек > биче сек о. ө.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнериниң тыптырынга болгаш хөгжүп келиринге каш чүс чыл иштинде хөгжүп келген орус дыл эртеминиң терминология системазы үндезин, үлегер-чижек болган.

Тыва дылда дыл эртеминиң терминнери үш кол дөстен укталып тывылган:

1) Чоннуң дылының лексиказы, ооң иштинде дыл дугайында терминнер: **сөс, домак, үн, чугаа, ыыт, дааш, чугаалаар, дыңнаар, ат.** Ол чижектиг сөстерниң киржилгези-биле өске терминнер база тургустунган. **кол сөс, чүве ады, ат орну, дорт чугаа.**

2) Орус дылдан база орус дылды дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеп алган терминнер: **наклонение, падеж, грамматика, фонетика, лингвистика, синоним, метатеза.**

3) Орус дыл эртеминиң терминнерин янзы-бүрү аргалар-биле хоолгалап алган терминнер: сказуемое — сөглекчи, главные члены — чугула кежигүннер, твердый знак — калыг демдек, слова автора — автордуң сөстери, сравнительно-исторический метод— деңнелге-төөгү методу, грамматический строй — грамматиктиг тургузуг.

Үстүнде адаан үш арганы билимчелиг ажыглааны тыва дыл эртемнериниң терминнериниң чедиңгирин эртемниг үндезиниинң база өске дылдарда терминнерни чоокшулаштырарын хандырган.

Тыва дыл эртеминиң терминологиязының мурнунда мындыг сорулгалар туруп турар: чамдык терминнерни эптиг кылдыр сайзырадыр, узун, шөйүлчек болгаш адаары берге терминнерни кыскалаадыр, илередип турар билиглерни тодарадырынга утказы кандыг-даа домак болбас терминнерни солуур, орус-тыва терминнер словарын кылып үндүрер. Бо сорулгаларны күүседири тыва дылдың хөгжүлдезинге дегүм болур ужурлуг.

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

БАШКЫЛААШКЫННЫ САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Улус өөредилгезиниң чугула сорулгаларының бирээзи өөреникчилерге ханы болгаш бызыг билиглерни бербишаан, оларны күш-ажылга, амыдыралга баш удур белеткеп, кижизидери болур. Бистиң республикада бо сорулганы боттандырарынга тыва дыл болгаш тыва литератураның башкылаашкыны улуг ужур-дузалыг.

Ниитизи-биле тыва дыл башкылаашкынында чедиишкиннер чок деп санап болбас. Тыва дыл болгаш литератураның башкылаашкынының деңнели ооң кадрлар болгаш өөредилге-методиктиг литература-биле хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Бо талазы-биле амгы байдалда көргүзүглерни эрткен 10—20 чылдарның-биле деңнептерге, тодаргай көстү бээр. Чижээлээрге, 1980 чылда республикага үстүкү класстарның башкыларының чүгле 79 хуузу дээди эртемниг турган болза, ам оларның 96 хуузу чогуур дээди эртемниг.

Кызылдың педагогика институду биле башкы училищези тыва дыл башкыларын белеткээриниң кол баазазы. Моон мурнунда чылдарда институт ийи мергежилдиг (орус дыл биле тыва дыл) башкылар үндүрүп турган болза, ам 1989-90 өөредилге чылындан эгелеп чүгле тыва дыл, литература башкылаар мергежилдиг кадрларны белеткээр бөлүктерни аңаа ажытканы тыва дыл башкылаашкынының шынарын экижидеринче улуг идиг болуру чугаажок.

Институт дооскан башкыларның мергежилин үзүктел чок бедидер сорулга-биле республиканың башкылар билиин бедидер институду перспективтиг планны кылып, мергежил бедидериниң системазын сайзырангайжыдар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Сөөлгү үеде курстарга дыңнакчыларның бот-идепкейин, сонуургалын күштелдирери-биле лекция шактарын эвээжеткеш, төгерик столдар, эртем-практиктиг конференциялар, дуржулга солчулгазы, ажыл-херек дөзевилээн оюннар, чаа хевирниң кичээлдериниң үлегерин, башкылал айтырыынга тускай курстарны планнап эрттирип, тускай зачеттарны хүлээп алыры чаңчыл апар чыдар. Сөөлгү беш чылда эге болгаш үстүкү класстар башкылары 1391 кижи мергежил бедидериниң янзы-бүрү хевирлерин таварыштыр өөренип алган. Курстарны организастаарда башкыларның эртем-билиин, арга-дуржулгазын, ажыл стажын барымдаалап чыып, лекторларны башкылаашкынның чугула айтырыглары-биле таныштырып келген.

Чеден чылдарның эгезинде программа, өөредилге номнарындан аңгыда, башкылар болгаш өөреникчилер ажыглапкы дег өске методиктиг ажылдар барык чок турган. Амгы тыва дыл болгаш литература башкыларынга дузаламчы кылдыр 30 ажыг методиктиг сүмелер үнген. Амгы үеде хөй-хөй чылдарның дургузунда школага төрээн дыл башкылаашкынын сайзыраңгайжыдарынга улуг үнелиг салыышкыннарын киирип чоруур хоочун авторлар Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат, Д. С. Куулар, И. Ч. Эргил-оол, К. Х. Оргу болгаш өске-даа эштерниң киржилгези-биле үениң негелделерин ёзугаар тыва дыл болгаш литература өөредириниң утка-шынарын чаартыр ажыл үргүлчүлевишаан. Төрээн дыл болгаш литература башкылаашкынын өөредилге-методиктиг комплект-биле хандырар ажыл тодаргай план ёзугаар чоруттунуп эгелээн.

Моон мурнунда төрээн дыл башкыларының доктаамал негелдези боор турган эге болгаш ортумак, үстүкү класстарга үнүг хрестоматияларны, азар таблицаларны, чогаалчыларның чуруктарын чоокку үш чыл дургузунда башкылар холга алыр. Сөөлгү чылдарда тыва дыл болгаш литератураның школага башкылаашкынын экижидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче республиканың Улус өөредилге министерствозу, партия, совет органнар, эртем-шинчилел институду кичээнгей салып турар. Чижээлээрге, башкылар билиин бедидер институтта тыва дыл болгаш литература кафедразын ажытканы чаа чүүл болур. Ол ышкаш 5, 6, 10, 11 класстарның өөредилге планында тыва дыл шактарын немээн, чамдык школаларда төрээн дылды ханыладыр өөредир класстар ажыттынган, 9 класска чедир гуманитарлыг бөлүктүң школа эртемнерин тыва дыл кырынга өөредири көрдүнген. Кедизинде барып төрээн дыл шактарын орус дыл шактары-биле деңнээр, тыва дыл өөренип турар класстарның өөреникчилерин бөлүктерге чарып өөредир дээн чергелиг айтырыгларны шиитпирлээрин өөренип көрүп турар.

Республика чергелиг болуп эрткен чугаа культуразынга болгаш чоннуң чаагай ёзу чаңчылдарынга тураскааткан болгаш практиктиг конференциялар школачыларның чугаазын сайзырадырынга болгаш оларны эки чаңчылдарга кижизидеринге улуг салдарны моон соңгаар-даа чедирер, ол ышкаш башкыларга ол айтырыглар-биле ажылдаарының уг-шиин берген.

Тыва дыл башкылаашкынында чамдык чедип алдынган чүүлдер бар-даа болза, шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа хөй. Төрээн дыл талазы-биле өөредилге-кижизидилге ажылының шынары башкы кадрларның бот-харысалгазындан, ажыл-херээнге бердингенинден, аңаа чогаадыкчы хамаарылгазындан тодараттынар. Ындыг турбуже, чамдык башкылар боттарының билиг-мергежилин бедитпес, мурнакчы дуржулганы болгаш педагогика эртеминиң чедиишкиннери-биле таныжып, ону ажыглавас, боттарының арга-методтарын үениң негелдезинге дүүштүр чаартпас, аңаа-ла шак-үе эрттирип чорууларның бары хомудаанчыг. Ол хамааанчок тыва дыл башкылаашкынынга хамаарышкан бар методиктиг сүмелерин безин ажыглавас башкылар тургулаар.

«Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында хоойлунуң» төлевилелин чон таныжып сайгарары-биле шагда-ла парлаан болгай. Ол төлевилелди сайгарарынга тыва дыл башкылары идепкейлиг киржип турган. Шынында республика солуннарының арыннарынга, радио, телевиденке дамчыдылгаларынга тыва дыл башкыларының бижээн чүүлдери кончуг эвээш. Оон ыңай программалар болгаш өөредилге номнарының шынарын экижидип, чаартыр сорулга-биле Улус өөредилге министерствозу конкурс чарлап, аңаа түс-түс азы бөлүк башкыларның киржирин кыйгырган болгай. Бо хүннерге чедир аңаа киржир күзелин илереткен башкы-даа, бөлүк-даа чок боор турар.

Кичээлдерниң чаа хевирлерин чедимчелиг ажыглап турар башкылар бар-даа болза, ам-даа бо ажыл бүгү школаларда нептерээй эвес, тодаргай система чок деп болур. Тыва дылдың ат-алдарын үнезин көдүрүп турар бо үеде безин чамдык черлерде улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, школа удуртукчулары тыва дыл башкылаашкынының экижидер, башкыларга үе-шаанда дуза көргүвер ажылче ам-даа чогуур сагыш салбайн турар. Ону чүден көрүп болурул? Башкыларның методиктиг каттыжыышкыннарын таптыг башкарбас, төрээн дыл башкыларынче чедир сагыш салбас, ылангыя тыва дыл кабинеттерин негелде ёзугаар дерилгезин кылбайн турары болур. Оон ыңай расписаниеге төрээн дылды сөөлгү кичээлдерге салыр таварылгалар ам-даа уламчылавышаан, төрээн дыл кичээлдеринге олуржуру болгаш сайгарылгазы кончуг эвээш.

Төрээн дыл башкыларының теоретиктиг билиин бедидеринге тыва дыл талазы-биле шинчилел ажылдары улуг дузаны чедирер дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бистиң дыл эртемденнеривистиң ажылдары колдуу орус дыл кырында бижиттинген, а тыва дыл кырында ажылдар тоо быларгай, оларны тып алыры берге. Ынчангаш бар ажылдарны тыва дыл кырынга чыынды ном кылдыр, эртем демдеглелдерин тыва болгаш орус дылдарга үндүрерин башкыларның негеп турары чөптүг.

Тыва дыл болгаш литература башкылаашкынының бедик деңнелге тургузар, башкыларга чогуур үезинде боттуг дузаны көргүзер, оларның арга-дуржулгазын нептередир дээш бистиң институт бүгү хемчеглерни алыр.

Александра ОЙДАН-ООЛ.
РББИ-ниң тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизи.
Дулак ООРЖАК.
Тыва дыл болгаш литература кабинединиң эргелекчизи.

ХЕНЗИГ САКТЫЫШКЫННАР

ХҮНДҮТКЕЛ

Ынчан тыва бижиктиң 30 чыл оюнуң бүдүүзү турган. Бир катап институтка (амгы А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң бажыңынга Пальмбах башкы кээр деп чар тараан. Ол дугайын бистиң башкыларывыстың та канчаар чарлап каапканы ол чүве, кандыг, чүү-даа бол, чоңазда-ла ыыт-дааштыг турар институдувус кезек када шиип-шимээн-не барган, дакпыш коридорувус безин хозай берген ышкаш болган. Ооң чылдагааның ынчан кайа орта ожаар ийик бис, ам бодап орарга. Пальмбах дээрге бистиң башкыларывыстың башкызы болганда, олар бо чорукту аңаа-бир чүве эвес, а онза болуушкун кылдыр хүлээп ап, ол дугайын бистерге база бир-ле онзагай тывызыксыг хүндүткел-биле дыңнадырда, байдал ынчаар чайгаар тургустуна берген хире. Башкыга, изекчи кижиге хүндүткел ындыг бедик турган-дыр ийин.

Удавааында башкыларывыстың башкызы чедип келди. Көрбээн улус көөрүвүске, узунзумаар, чазадак дурт-сынның, чазык-топтуг шырайлыг, шала улгадыксай берген кижи болган. Чугаалай бергенде, үнү ындыг кончуг дыңзыг эвезе-даа, бистиң онза таарзынган чүүлүвүс — аалчывыс барык-ла арыг чыгы тывалаар болганында. Чогум-на ооң ужуун: «Бо кижиниң магалыын. Тыва дылдан аңгы та чеже түрк дылдар билир кижи. Ол хамааанчок каш шагның Орхон, Енисей бижимелдерин безин билир көрбес бе? Бистиң тыва эртемденнеривис бодунуң ол бурунгуларының дылын, бижиин билир турган болза» дижип, чугаалажып орар бис.

А ындыг кижи бистиң аравыста бар деп чүвени ынчан кайыын билир ийик бис. Ол кижи башкывыс Шулуу Чыргал-оолович Сат болган-на болгай. Удавааында ол биске «Түрктерниң бурунгу Енисей бижиктери» деп курсту башкылап эгелээн. Башкывыстың ачызында Орхон-Енисей бижимелдери деп чүл, бистиң бурунгуларывыс чалым-хаяларда, көжээ даштарда кандыг тураскаалдар арттырып каапкан дээрзин шиңгээдип ап эгелээн бис. Ол хамааанчок «Орхон бижик-биле» эрте-бурунгу түрк дылга» чугаалажырын оралдажып, эш-өөрүвүс-биле кады чораш, чарлып чоруптарда безин «Байырлыг, мен силерден адырылдым» суг дигилеп чоруур апарган бис.

А,В,Ч-НИ БАЗА КАТАП

Институтка кирген соонда «үжүк дүрүмү» деп чүвени херекке албастай бергенивис ол ийикпе. Бир катап башкывыс Куулар Хуважыкович Оргу тургаш: «Улуг, биче үжүктерни шын бижиирин уттуп турар апарган-дыр бис. Чамдык улус бичии үжүктүң хемчээлин улгаттыра каапкаш, улуг үжүк бижээним ол деп болап турар хире. Көрүнер, че, бичии уругну чеже-даа улгаттыр чуруур болза, ол дөмей-ле бичии кижи кылдыр көстүр, а улуг кижини чеже-даа бичеледир чурууурга база-ла ындыг — улуг кижи боор көстүр дээш, самбырага чуруп туруп тайылбырлады. Оон бирээвис ора: — Кончуун аа, башкы. Ам узавас тыва бижиктиң үжен чыл оюн демдеглээр деп тура, А. В. Ч-ни канчаар бижиирин база катап өөренир бис бе? — дээрге, аудитория чир-шоң дүшкен.

Хөөредип сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыяшка шыйып, бижип турар шагда үжүк бижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «холувустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билигже узун оруктуу шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүң үнезин ол хире билир. Оон дүрүмнерин сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийин.

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюнга таварыштыр хана солуун үндүрерин башкывыс Регина Рафаиловна биске, кайа-даа бо-ла кады чоруур чаңныг, кезек бөлүк оолдарга дааскан. Дудак, Делгер-оол, Баазан, Бойбу, Семен сутлар дыка-ла кызыттывыс оң. Бистиң-биле алыр болза, хана солуун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылган-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү өңнер-биле чуруп, бижип турган болгаш, эрээн-шокар чүве-ле болгай. Оовусту кирер эжик аксынга, эң-не көскү черге барып астывыс оң. Чүү дээр боор, хана солуунувусту аттырывыска аңаа теңмес-ле чүве, ындында-ла бичежек хананың чартыын эжелээр чыгы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралывыста бир-ле дугаар чогааткан ажылывысты ол-бо талалаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эттир улгады бербээн бе» дижип, ыяшксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билген-не боор, башкывыс тургаш: — Ажырбас оолдар, хамык ужур хемчээлинде эвес, хамык ужур утка-шынарында боллур ийин — дээрге, оон карын оожургап турар бис.

А эвчек дурттуг, эрээн-шокар хана солуунувуста чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүнден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез-тиң дайынчылары» суг-суг дигилээш, боттарывыстың сомалап алгылаанывыс шүлүктер-даа бар-ла. Та кайывыс ыйнаан:

Үжүк-бижик айтып берген,
Үттеп-сургаар башкыларым—

деп-даа бижип алган. Аңаа харын канчаар шын бижиирил «үттеп-сургаар» дээр бе, азы «үптеп-сургаар» дээр бе дижип, маргыжып-даа турар бис. Оон бирээвис тургаш: — Маргышкаш чоор силер, башкыларывыстан барып айтырып аар бис: Мен болаарымга башкы кижиниң овур-хевирин бир мөзүлеш кылдыр чуруп көргүскен, черле шору шүлүк-түр, хана солунга киирер — деп саналдаан. Эживистиң ол үнелээшкинин дыңнааш: «Бо-даа амыр эвес, бистиң оранчок ажып барган эштир. Көрдүң бе, ол овур-хевир, бир мөзүлеш суг-суг деп сөстерни кайыын тып алган дээр сен» — дижип турар бис. Шынап-ла ындыг, ол үеде «овур-хевир» деп термин «овур-дүрзү» деп сөс-биле дылга доктаар эрге былаажып, «бир-мөзүлеш, чүүллеш, үнеш, аянаашкак» дээн ышкаш сөстер литературлуг терминнер кылдыр чаа-ла доктаап, тыва дылга быжыгып турган үези ол.

Бо-ла бүгү тыва бижик чогааттынмаан, башкы кижи ону чонга тарадып, нептеретпээн болза кайыын кээр ийик. Тыва бижиктиң ачызы-биле чонувустуң угаан-медерелинге ёзулуг революстуг эргилдени болдурган башкы кижиге, баштайгы изекчиге курлак чедир мөгейбестиң аргазы чок.

Чүлдүм ЧАП.
СЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи.

Кызыл хоорай Совединиң сессиязындан

БАЖЫҢ БОГУН ЭЭЛЕРИ БОТТАРЫ АШТААР

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыыжының ээлчег чок II сессиязы болуп эрткен. Хоорай Совединиң депутаттары «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы болгаш оон-биле демиселди идепкейжидер дугайында» айтырыгны чугаалашканнар. Сессияның ажылын Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** башкарып эрттирген. Ээлчег чок сессияның бир онзагай талазы чүл дээрге, оон ажылынга хоорай Совединиң 183 депутадының 140-и чыглып киришкенинден аңгыда, аңаа Тыва АССР-ниң улус депутаттары, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары, хоорайның чурттакчылары база олуржуп, санал-оналын солушканнар.

Чыылганнарның мурнунга Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы **В. Х. Кара-оол** илеткелди, хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги **Я. М. Волков** эдеринчи илеткелди кылган. Хоорайда корум-чурум байдалының айтырыы кымны-даа дүвүрел чок арттырбайн турар болгаш илеткелчилерге, ылангыя ИХК начальниинге айтырыглар хөй салдынган. Я. М. Волков хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң чоокку үеде эвээжедир дээш эрге-хоойлу органнарының талазындан кандыг-кандыг хемчеглер алдынып турарын чугаалаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң санының көвүдээнин аңгы-аңгы чылдагааннар-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа кичээнгейден мындыг факторларны салып болбас ужурлуг бис. Ол кандыг ындыг факторлары-ол? Бир-ле дугаарында, кончуг дүвүреңниг айтырыгларның бирээзинге кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезинде улуг четпестерниң бар болуп турары болур. 1990 чылдың чүгле 5 айларының иштинде 662 кем-херек үүлгедиишкиннери ажыттынмаан. Милиция, истелге органнарының багай ажылының түңнелинде, кем-херек үүлгедикчилери кем-херек үүлгедирин уламчылап, туттурбайн турар. Ийиде, бир дүвүреңниг чүүл болза, кем-херек үүлгедикчилериниң контингентизиниң өскерилгени. Ажыл чок аныяктар, назы четпээн элээдилер, хоругдал черлеринден үнүп келгеннер дерзии үүлгедиглерни, оорсукту кылып турар. Республикада дүшкүүрлүг байдалдың тургустунуп келгенинге аныяктарның амыдыралга сонуургалының чавызааны база-ла салдарлыг болганы чугаажок.

Шак мындыг анализти илеткелчилер боттарының чугаазынга киирип, хөй саннар-фактыларны ажыглап тура, республикада, ылангыя Кызыл хоорайда байдалды таныштырган.

Санал-онал берген эштерниң чугаазында кончуг шын чүүлдер дыңналып турган. Маңаа санал бергеннерниң чүгле чамдызының бодалдарын киирээли.

В. А. Муромцев, Тыва АССР-ниң улус депутады: Бо чылдың июнь 4-те хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери чыглып хуралдааш, хоорайда, а чамдык таварылгада, республиканың районнарында байдалды кончуг дүвүреңниг болгаш сайгарылгалыг чугаалажып көрген бис. Ук хуралга эрге-хоойлу органнарының ажылы база-ла шүгүмчүлел чок эртпээн. Ынчангаш найысылалда болгаш республиканың хоорай-суурларында кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел аажок кошкак чоруп турарын база алдынып турар доктаал-шиитпирлер түр үениң кампаниязы хевирлиг апарып турарын өөренип көргеш, корум-чурум үрээшкиннеринге чоокку үеде шиитпирлиг согугну берип, когун үзерин негээн хөй чүүлден тургустунган резолюцияларны РСФСР-ниң Дээди Советинче, РСФСР-ниң ИХМ-нинче, Тыва АССР-ниң Дээди Советинче база Тыва АССР-ниң ИХМ-нинче чоруткан бис.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң болуп турарынга чамдыкта боттарывыс буруулуг болуп турар бис. Хөй кем-херек үүлгедиишкиннери арага магазиннериниң чанынга болуп турар. Ында оочурда турар кижилерниң хөйүн ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедирге чиик, эскет чок болуп турар. Бир эвес хоорайның эрге-чагыргазы, Садыг министерствозу ук айтырыгны чогуур үезинде өөренип көрүп, шиитпирлээн чүве болза, бир эвес арага-дары аймаан аъш-чем магазиннеринге садып турган чүве болза, чамдык дерзии үүлгедиглер, уптээшкиннер, дээрбедээшкиннер болбайн барып болур турган. Бир эвес мындыг хемчеглерниң өй-шаанда алган болза, милиция-даа, садыг-даа ажылдакчыларының ажылы кескүзү-биле чиигээр турган ийик.

Резолюцияда киирген негелделерден аңгыда, июнь 4-те тургустунган дүүштүрүлге чөвүлелиниң даргазында немелде негелде-саналдарын, ук чөвүлелдиң кежигүнү кижи болганымда, депутаттарның кичээнгейинге таныштырып көрейн. Элээдилерниң талазындан хөй кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турарын санааш, оларның чайгы, кышкы үелерде кудумчуга чорууруну үезин тодарадыр.

В. А. Муромцев оон-даа өске айтырыгларга доктаап, бодунуң херек өйген бодалдарын илереткен.

И. И. Бадра, хоорай Совединиң улус депутады, аныяктарның «Дамырак» чогаадыкчы каттыжыышкынының директору: Күчүлелден күчүлел төрүттүнер деп чугаа бар. Ындыг төлээде бис тургустунуп келген байдалдың тыптып келген чылдагаан дөстерин, дазылдарын казып дилээр ужурлуг бис. Кем-херек үүлгедикчилери кымнар-даа эвес, олар бистиң дуңмаларывыс, оолдарывыс, уругларывыс, акыларывыс, угбаларывыс-тыр. Олар дээш онза харыысалгалыг бис. Хамык-ла чүүлдер бистен хамааржыр. Ол бүгүден боттарывысты хоорул, хамык буруузун кыдыындан дилээр болзувусса, кончуг улуг чазыгны кылып болур бис. Чазыгны кылып-даа тур бис ынчаш. Оон бир чедечази — кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскени. Бистер хоорай Совединиң улус депутаттары бис. Ынчангаш хоорайга корум-чурумну бис туттпас, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди бис чорутпас болзувусса, депутат деп санаттырар бичии-даа моральдыг эргевис чок. Шыдавас болзунза, «шыдавас-тыр мен» деп ажыы-биле билингеш, мандадывысты маңаа, стол кырынга, эккеп дужаап бээр апаар бис. Соңгукчуларывыстың мурнунга арнывыс кыспас, ат-алдарывыс бадырбас деп болзывысса, бис, хоорай Совединиң улус депутаттары, хоорайның хөй-ниитизи, аныяктары, бүгү чонуң кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселче көдүрүп, бут кырынга тургузар ужурлуг бис.

А. А. Ширинков, улус депутады, болчукчу: Эки тура улусчу дружиналар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежип болур кончуг улуг күш. Ону анаа-ла эреңгейлээр, саныңче көрүп, шынарынче сагыш салбас апарганы кончуг шын эвес. Дружиналар шаанда ышкаш шынарын чидирген. Ооң эргелери болгаш хүлээлгелери, чиигелделери бо хүннерде шуут чок деп болур. 500 шынар чок дружинниктиң орнунга, 50 бүгү-ле эргелерлиг дружинник дээре. Олар кезээде-ле дружинник мен деп чүүлдү сактып чоруур. Дружиналар чүгле интернационалчы принцип-биле тургустунган турар ужурлуг деп бодалдыг мен, ылангыя бистиң республикага мону хажыдып черле болбас ужурлуг бис. Кажан шак мындыг принцип хажыттына бергенде, нациялар аразында чөрүлдээлерниң, буруудадыышкыннарның тыптып келир ужуру-даа ында.

Үнүүшкүннүг судтарны практикалававастай бергени база шын эвес. Ол кончуг өөредиглиг хемчеглерниң бирээзи. Маңгыстаалчак, тоянчы амыдыралдыгларны сөөлгү үеде шуут судтававастай бергенинден, ындыгларның бажы эъттенип турар. Шак мындыг кижилер кем-херек үүлгедиишкиннериниң боттарында эдилеп чоруур кижилер-дир дээрзин биле тура-ла, оларга хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнүң күжүн ажыглавайн турар-дыр бис.

А. В. Набатов, чалаттырган төлээ, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректору: Педагогика институдунуң студентилериниң болгаш башкыларының өмүнээзинден чүве чугаалап тур мен. Институттуң ниити чурттаглга черлеринде чурттап турар студентилерниң сессияга киирген билдириишкинин таныштырайн. Ону кысказы-биле дамчыдарга мындыг. Общежитиелерже доктаамал ээрик чепсектиг оолдар кирип, уругларга шорлуп, дорамчылап, оларга оруп-дежекти хостап бээрин негеп, бир эвес негелделерни күүсетпес болза, күш ажыглап, эттээри-биле кыжанырлар.

Студентилер общежитиеге доктаамал дежурныйлап турар ийи шагдаа турарын негеп турар. Оларның ажыл төлевирин төлээр 13 муң хире рубльди үндүрүп шыдаар бис. Чүгле биске таарымчалыг байдалды тургузуп көрүңер. Бир эвес негелделерни күүсетпес чүве болза, студентилер өөренириндер болгаш экзаменнер дужаарындан ойталап турар дээрзин ректор айыткан. Чок болза общежитиеде чурттап турар студентилерниң өөредилгезиниң хуусаазын кыскалады дугайында айтырыгны өөренип көөр херек. Студентилерниң ада-иелери уругларының айыыл чок чоруун биске дааскан чүве болганда, ол дээш сагыш човаар, харыысалгалыг бис. Кем-херек үүлгедикчизи кандыг-бир ада-иениң уруун күштеп-чазарлаар, эттеп-согарын күзевес бис. А ындыг таварылгалар турган болдур ийин. Ынчангаш шиитпирлиг болгаш шыңгыы хемчеглерни алырын негеп тур бис...

Сөс ап, чүве чугаалаан кижи-ле ону дүвүредип чоруур айтырыгны чугаалап, берге байдалдан канчаар уштунуп болурунуң оруктарын болгаш аргаларын айтып, дүвүреңниг үелерни диргелип келгенинге кымнар буруулугул деп чүүлдү тодаргайы-биле чугаалап турганнар.

Шынап-ла, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында айтырыг бистиң аарышкывыс, качыгдалывыс, човуланывыс, чудувус. А бажыңда чыылган хир-бокту бажың ээлери боттары аштап-арыглаар апаар. А бажың ээлери дээрге бүгү чон, дөгеревис болгай. Шиитпирлиг хемчеглерниң ширбиилин холга тудуп, демниг ажылдап кириптер үе келген. Шак мындыг утка сессияның эгезинден төнчүзүнге чедир чаңгыланып турган.

Сессияга депутаттар организастыг болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашканнар. Бүгү-ле айтырыгларга хамаарыштыр тодаргай хемчеглерниң шиитпирин хүлээп алган.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ОНЗАГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЧОРУДАР

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкин чүгле оон чурттакчыларын, аалчыларын эвес, харын республиканың бүгү чонун сүртедип, дүвүредип турар. Ынчангаш найысылалда кем-херек үүлгедиишкинниң амгы байдалының база оон-биле демиселди идепкейжидер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хоорай Совединиң сессиязынга депутаттар ийи хүн дургузунда чугаалажып келген.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри, социал-экономиктиг өске-даа айтырыглар-биле чергелештир, эң чугула боор турарын хоорай Совети айыткан. Кем-херек үүлгедирниң берге байдалы тургустунганы-биле холбаштыр, ниитиниң корум-чурумун база хоорай чурттакчыларының хууда айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле амгы үеде онзагай хемчеглерни алырын үе негеп келген.

Ол сорулга-биле улус депутаттарының хоорай Соведи чогуур шиитпирни хүлээп алган. Ында чүлерни айтып турары-ол? Бүгү-ле бүдүрүлгелерде, албан черлеринде болгаш организацияларда улусчу дружиналарның составын эде көөр, оларны чогуур документилер-биле хандырар. Бо пунктунуң күүселдезиниң дугайында хоорайның коллективтериниң удуртукчулары 1990 чылдың июль 10-га чедир күүскомунуң мурнунга отчеттарын бээр. Ол ышкаш улусчу дружинаның хоорай штабы корум-чурум камгалалынга четчир санныг дружинниктер хүнүн-не үнген турарын, оларны чогуур дериг-херекселдер-биле хандырарын дааскан.

Тус чер бюджединиң база коллективтерниң шилчиткилээн акша-хөреңгизин, хамаатыларның болгаш хоорайның хөй-ниити организацияларының эки туразы-биле киирген дадывырының күселиг-биле бо чылдың июль 1-ден эгелээш, таңныыл-пост албанынга немей ротаны тургузуп эгелээр. Ротаның доктаамал постуларын хамыктың мурнунда ниити чурттаглга бажыңнарынга, эмнелге албан черлеринге, автобус доктаар черлерге база школа-интернаттың чоогунга болгаш өске-даа дүшкүүрлүг черлерге хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар кылдыр ажыглаар апаар.

Милицияның патруль-пост ротазы тударынга акша-хөреңгини кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел чорудар комитеттиң агар санынче кандыг-кандыг коллективтер чеже хирени шилчидерин тодарадырын хоорай Совединиң президиумунга дааскан. Ынаар киирген акша-хөреңгиниң чарыгдалының дугайын хоорайның чурттакчы чонунга дыңнадып турар деп шиитпирлээн.

Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң хууда составы ам-даа четчелеттинмээнин барымдаалааш, боттарының эң эки төлээлекчилерин иштики херектер органнарынче ажылдадып чорударын күш-ажылчы коллективтерден сессия дилээн. Ол талазы-биле тайылбыр ажылын чорударын хоорайның улус депутаттары В. Асоньчев биле В. Оскал-оолга дааскан.

Оон аңгыда, милицияның хөй-ниити корум-чурумун камгалаар ротазын тургузарыбиле ИХМ-ниң өөредилге төвүнүң бажың-балгадын септээрин база столоваязын түлүп 1990 чылдың июль 1-ге чедир доозарын күүском даргазы В. Кара-оолга хүлээткен. Ол ротаны хоорайга таарыштыр тургузарын Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. Слободчиков боду контрольдап, хайгаараар.

Милиция ажылдакчылары-биле кады хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга дыштаныр база байырлал хүннеринде шериг таңныылдарны үндүрүп бээрин Кызыл хоорайда гарнизонунуң командилеринге дааскан.

Хоорай Совединиң хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин, хоойлужудулганы камгалаар база кем-херек айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияны Кызыл хоорайга муниципал милициязын тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээш, Советтиң даргазында сессиязынга саналын киирер.

Янзы-бүрү чугаа-соот үндүрүп болур кем-херек үүлгедиишкиннериниң болганының дугайында чурттакчы чонга өй-шаанда тайылбырлап турарын республиканың массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларынга саналдаан. Ынчангаш хамаатыларның айтырыынга харыылаар бүзүредилге телефонун 1990 чылдың июль 15-ке чедир милицияга тургузарын иштики херектерниң Кызыл хоорай килдизиниң начальниги Я. Волковка дааскан.

Оон аңгыда, хоорайның иштики херектер килдизинге депутат постузун тургускан. Хоорайда кем-херек үүлгедиишкиниң байдалын база буруулуглаарга кеземче онаар талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турарының дугайын чонга доктаамал дыңнадып турарын эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчуларынга дааскан. 1990-1991 чылдарда кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни күүседир талазы-биле ажылды уламчылаарын хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги Я. Волковка, хоорайның прокурору П. Судеркинге, хоорайның улус судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар М. Арзыгга дааскан.

Хөй-ниитиниң ажыктыг күш-ажылын кылырындан оспаксырап чоруур кижилерни илередир, ажылга кирип алырын күзээннерниң күзелин хандырар, хосталгазын казыткаш, хоругдал черлеринден хостаалып үнген кижилерни хайгаараар сорулга-биле, паспорт чурумунуң хыналдазын квартал санында чорударын хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги Я. М. Волковка дагзыр.

Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди 1990 чылдың июль 1-ден эгелеп, Кызылдың аъш-чем садыгның бүгү магазиннеринге арага аймаан садарын хоруур. Садыг, ниитиниң чемненилгези, амыдырал хандырылгазы болгаш улустуң хереглел бараанналының талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң доктаамал комиссиязы, кызыл арага болгаш водка кылыгларын садар саарылгалыг магазинни Кызылга ажыдарының дугайында саналын хоорай Совединиң президиумунга 1990 чылдың август 1-ге чедир саналдап киирер.

Ниитиниң транспортунга доктаамал ажылдаар тускайжыттынган милиция салбырларын тургузарын хоорайның ИХК-ның начальниги Я. Волковка дагзыр. Херек апарган таварылгада, чурттап турар чериниң аайы-биле хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарының талазы-биле отрядтарны тургузарын хоорай Совединиң күүскомунга чөпшээрээр.

Национал болгаш сөөк-язы ылгажырының адаан-өжээнин өскүдүп чоруур кижилерге удур хоойлуда көрдүнген эрге-дүрүм чүүлдерин корум-чурум камгалаар органнар ажыглаар.

Он сес хар четпээн элээди кижилерниң хөй-ниитиниң черлеринге болгаш хоорайның кудумчуларынга 23 шакка чедир улуг кижилер чокка чорууруну үезин 1990 чылдың октябрь 1-ге чедир кызыгаарлаар. Бо негелделерни үрээн дээш ада-иелерге болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге 50 рубль чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

Тудуг, архитектура, чурттаглга-коммунал ажыл-агый болгаш чаагайжыдылга талазы-биле доктаамал комиссия хоорайның кудумчуларының чырыын экижидер талазы-биле саналдарын хоорай Совединиң президиумунга 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирип кээр.

САДЫГ: ООҢ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Садыг министерствозу, Респотребсоюз болгаш республиканың кол-кол садыг организациялары 1987 чылдың июльдан эгелеп ажыл-агыйның чаа байдалдарында ажылдап турар. Ооң түңнелдери багай эвес, идегелди берип турарын бадыткаан. Оон-биле кады барааннарның немелде курлавырларын дилеп тывары(н)га күш-ажылчы коллективтерниң идепкейи көдүрүлген, иштики курлавырларны, бар аргаларны долу ажыглаарын олар чугулалап турар апарганнар. Кадрларның хүлээнген ажылынга харыысалгазы кескүзү-биле бедип турарын демдеглеп каайн. Бо чүүлдерниң бадыткалы кылдыр даразында көргүзүглерни көрээлиңер. Күрүне болгаш кооператив садыында үүрмектеп садар бараан саарылгазы эрткен беш айларда 1989 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 25 млн. рубльге ийикпе, азы 18 хуу өскен боор турар. Планның онаалдаларын садыг организацияларының хөй кезии күүседип алган боор турар.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының ол хире өзүлдези республикага түрбаан. Ол — барааннар ховартаан үеде чоннуң акша орулгазының дүрген өзүлдези-биле тайылбырлаттынар. Акшаның үнезиниң кудулап турары-биле, кижилер ону барааннар-биле солуп алырын бодап турар мындыг. Бо таварылгада чүнү канчаар? Чер-черге хемчеглер алыры чугула. Аъш-чем продуктуларын хоорайга, районга хонуукта чижек-нормага үндезилеп садып турар болгай. Чамдык продуктуларны садарын кызыгаарлап, талоннап каарын билир бис. Байдалды өөренип көргеш, ындыг хемчеглер алдынган, ол шын боор турар, ынчангаш амдызында ол орук-биле чоруур бис.

Барааннарның рынок фондузу кызыгаар чок эвес-ле болгай. Бистиң боттарывыстың бүдүрүп турарывыс барааннар бараан саарылгазында 20-ден эвээш хуузун ээлеп турар, артканын республикадан дашкаар черлерден киир сөөртүп турар. Барааннар ниитизи-биле кайда-даа ховар турбуже, садыг черлериниң удуртукчулары болгаш специалистер 1989 чылда 30 млн. рубль түңнүг янзы-бүрү барааннарны тып ап, садып алган боор турар.

Садыгның материал-техниктиг баазазын, социал, амыдырал хандырылгазы объектилерин быжыглаар, чаартыр хемчеглер база алдынып турар. Бо беш чылдың дөрт чылдарында 18,2 муң дөрбелчин метр садыглаар шөлдүг 45 магазин, 2532 олуттуг ниитиниң чемненилгезиниң 64 бүдүрүлгезин туттунган. Көдээ садыгның материалдыг баазазы база быжыгып турар. Оон-биле кады садыглаашкынның дөпшилгелиг арга-хевирлерин шиңгээдип, ажыглаары чер-черде элээн калбарган болгаш күш-ажылдыг организастаарының чаа аргалары шиңгээттинип турар деп чүвени демдеглээри чугула. Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарының чамдык магазиннери аренда аргазы-биле ажылдап эгелээн. Садыг министерствозунуң дыңнадыы-биле алырга, ажыл-агый иштинге санажылга садыгда 1147 бригаданың 950-инде, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелеринден 560 бригаданың 28-инде шиңгээттинген.

Садыг организацияларының саң-хөө байдалы элээн экижип кел чыдар. Бот-орулга-чарылганың негелделери коллектив бүрүзүнде калбарбаан-даа болза садыгжылар, поварлар чидириглер болдурбазын оралдажып турар, чүге дизе ол орулга күш-ажыл төлевириниң хевиир түңнелинге салдарлыг болур.

Кижилерниң чурттаглга, амыдырал хандырылгазының айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринче кичээнгей багай эвес. Оон бадыткалы кылдыр даразында сан-түңнү маңаа көргүзүп көрейн. Бо беш чылда Садыг министерствозу 2190 дөрбелчин метр шөлдүг ийи общежитиени, он беш ийи квартиралыг чурттаглга бажыңын туткан, ону Респотребсоюзка хамаарыштыр алыр чүве болза, 4600 дөрбелчин метр шөлдүг 68 квартира ажыглалга киирген. Респотребсоюз Кызылда 320 олуттуг уруглар садын база ажыткан. Садыг министерствозунуң шугуму-биле чаа общежитие туттунуп турар. Бо дугайын чугаалап, кылдынган чамдык чүүлдерни демдеглеп тура, ындыг-ла онзагай улуг өскерилгелер бо алырда болбаан, көзүлбейн турар дээрзин айтыры чугула.

Чижээ, бар деп санаттынып турар барааннар безин бо-ла үзүктели бээр болгай, оочурга ур туруп, садып алыкчы үезин чидирер чоруктар хевээр артпышаан. Магазиннерниң, столоваяларның ажылдаар шагының кижилерниң ажыглалынга таарымчалыг кылдыр тургустунмааны, садыг чурумун хажыдар, эрге-дужаалын соора ажыглаар, бараан, материалдыг үнелиг чүүлдерни оорлап самчыгдаар дээн чижектиг таварылгалар ам-даа чайлаттынмаан, бар боор артпышаан. Оон-биле кады даразында чүүлдү эскербейн барып болбас: үүрмектеп садар бараан саарылгазының темпизи өзүп турар-дыр, а хереглел рыногунда байдал экижиир тудум, харын-даа баксырап бар чыдар, чамдык барааннар шуут читкен, магазиннерде көзүлбестээн. Бараанның чедир бүдүрттүнмейн турары бараан курлавырларының эвээжээри-биле дугжаттынып турар. 1985 чылда турганы-биле деңнээр чүве болза, республиканың бараан-биле хандырылгазы 51 хүнге ийикпе, азы 57,5 млн. рубльге кызырылган. Ындыг байдал ам-даа уламчылап турар. Хеп чуур саваңны, порошокту холга бээрин нормажыглеп каан турбуже, эрткен чылын ону 1990 муң рубльге саткан, а аңаа хостуг садып турар үеде 1986 чылда, 960 муң рубльге саттынган боор турар-дыр. Хеп чуурун ийи-үш катап көвүдээн деп бо?

Чоннуң хереглел барааннарының 80 хуузун республика киир сөөртүп ап турар болганда, ооң чурттакчыларынга көрдүнгени фондуну кара тывазында төтчеглеп ажыглаар чорук турбас ужурлуг. Ындыг турбуже, республиканың рынок фондузун өскээр ажыглай бээриниң фактылары бар. Чижээ, Садыг министерствозунуң баазазы 1989 чылда республика девискээринден дашкаар өске организацияларга 865 муң рубльдиң бараанын садыпкан боор турар, ооң иштинде тудуг материалдары 330 муң, хеп чуур порошок 26, электри барааннары 71 муң рубль-биле саттынар. Ол-ла министерствонуң Абаканда садыг баазазындан рынок фондузундан 231 муң рубльдиң бараанын өскээр садып сааргaн боор турар.

Мебель аймаа, соодукчу, хеп чуур, дааранып машина, телевизор дээн чижектиг, парфюмер-косметикага, болгаш өске-даа барааннарга чоннуң хереглели чүгле 25—40 хуу хандыртынып турар. Ол чүүлдер-биле чурттакчы чонну хандырар талазы-биле республика кожа областардан, крайлардан чыдып каап турар. Амыдыралдың нарын дериг-херекселдери-биле хандырылганы кожаларның деңнелинге чедир тургузар дээр болза, бисте тургустунуп келген бөгүнгү байдалды көргүзүп, тайылбырлап тургаш, рынок фондузун улгаттырар айтырыгны чогуур төп органнар мурнунга Садыг министерствозунуң, Респотребсоюзтуң удуртукчулары тургузар болза эки.

Садыг шугумунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес болуп артпышаан, ооң иштинде хажыдыышкыннар база бар. Хөй барааннарны садып, садып алыкчыларны бодунче хаара тудуп алырынга садыгжы кижи бүрүзү сонуургалдыг болур ужурлуг. Садыгның чугула айтырыы ол болгай. Бөгүнгү байдалды ап көөр болза, садыг ажылдакчызы коммерсант эвес, бараан хуваакчызы боор турар. Чер-черде совет органнар, хөй-ниити, удуртукчулар болгаш специалистер садыг ажылын чогумчалыг болдурар хемчеглерни алыр ужурлуг. Ховар деп санаттынып турар барааннарның садарының таарымчалыг, эң чөптүг аргазын тывары чугула боор турар-дыр.

Кызыл хоорккүүскому бүдүрүлгелерге, организацияларга чедип барып садыглаарын — ховар барааннарны хуваарының чөптүг аргазы кылдыр санап турар, ынчалзажок ажылдың ол хевири чидиг шүгүмчүлелге таваржып турар. Экономистерниң санаашкынындан алырга, садыгның баартактарын ындыг байдал кончуг дүрген куругладыптар, бүдүрүлгелер кызып турза-даа, барааннарның немежип турарын кижилер эскербейн баар. Экономика талазы-биле бо айтырыгдан, таптаашкын үези-биле эде тургустунуушкунну кижилерниң деңнештир чугаалажы бээри ында. Социологтарның көрүп турары-биле алырга, садыглаашкынның ындыг хевири — мораль талазы-биле база каражалыг. Барааннарны хостуг садары кызыгаарлаттынна бээрге, көргени-ле чүүлүн херектиг, херек чок-даа болза, улустуң садып алтар апаары база ында. Барааннар ховар деп санаттынып турар байдалда, ооң хуваалдазының шын, чөптүг чорудары — чугаажок нарын, ындыг арганы тывары нарын деп чүве билдингир. Хостуг садыглаашкынның четпес талалары база бар. Ховар барааннар чаңгыс кижиниң холунга барбас деп хүлээп көөрүнүң магадылалы кайдал?

Херээжен улус кедер белен тывылбас 20 эжеш сапожканы бир херээжен кижи «Саян» универмагындан садып алган дижип чугаалажыр. Оочурга туруп, ооң ээлчээ кээрге садыгжылар чүнү канчаптарыл, бараанны бээр апаар-ла-дыр, кажар сайгарылга, чижек чоруктуң хевирлери көзүлбээн-дир, аңаа турган милиция ажылдакчылары бараан садып алырын кандыг чылдагаан-биле хоруурул?

Бистиң садыывыс дыка хөй чылдарның иштинде «тавaар» ажылдап, садып алыкчыларны дыңнангыр чорукка «кижизидип» келген, айтырыгга «чок» деп харыылап каар, а садып алыкчы хол куруг үнүптер, садыгжы кезээ шагда дег шын болуп артар. Айтырыгны үндезини-биле көөр дизе, садыгжыларның ажылын организастаарынга ниитилиг чүүлдер херек боор турар, магазиннерни өг-бүле, аренда аргазы-биле ажылдаар кылдыр шилчидерин көөрү чугула.

Бараан курлавырларын, белеткел болгаш хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын дамчыштыр быжыглаар арга бисте ам-даа чедир ажыглаттынмайн турар. Чамдык районнарның хереглекчилер ниитилелдеринде көдээ ажыл-агый продуктуларын болбазыралып кылдыр бүдүрер цехтер, пунктулар безин чок. Мал согар кылдыр эки дериттинген пунктуларның, соодукчуларының чогу ажылга шаптараазыннарны болдуруп турар. Чамдык белеткелчилер малдың ээзинден белен эът эккээрин негеп, мал-биле сүржүрүнден бужурганырлар. Чурттакчы чондан мал садып алырынга хереглекчилер кооперациязы биле совхозтар чижип турарын билир бис. Эътти кым-даа садып алыр болза, дөмей-ле ыйнаан дээн бодалдыг хөөннер туруп кээр чадавас. Ылгал бар. Ажыл-агыйларының садып алган эъди республикага көрдүнген фондуга киир санаттынар, а хереглекчилер ниитилелдериниң садып алганы эът-колбаса, эът, эъттен кылган ийикпе азы ыштаан чем болур. Респотребсоюзтуң, Садыг министерствозунуң кайызының-даа ногаа, картофель садып алыр талазы-биле совхозтар-биле харылзаазы кошкак, ажыл-херекчи харылзаа чедип алдынмаан дээрзин айтыр апаар.

Ниитиниң чемненилгезиниң ажылында база кичээнгейге алза чогуур чүүлдер хөй. Ооң эң бети дээн чижектери бо. Кызыл хоорайда столовая саны кызырылган, туттунуп турарлары чок. Бар боор турар ажылчын столоваялар, кондитер цехтери ажыктыг кылдыр чедир ажыглаттынмайн турар. Хереглекчилер ниитилелиниң столоваялары коллуунда район төптеринде. Олар база шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглардыг. Ажылды бо алырга база эде тургузары негеттинип турар. Чугаа бо удаада Кызыл хоорайга-даа, көдээге-даа ниитиниң чемненилгезин организастаарынга ажыктыг болур комплекстиг системаны организастаарының дугайында чоруп турар. Бот-орулга-чарылганы хаңылалдырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула, столоваяларны, кафелерни бригада, аренда кереэзи-биле ажылдаар кылдыр шилчидер, чиг эт, бараан садып алыр талазы-биле оларның эргезин калбартыры чугула.

Ниитизи-биле алырга, садыгның мурнунда шиитпирлээр айтырыглар нарын, эвээш эвес. Аңаа кадрлар кескү черин ээлээр ужурлуг, ынчангаш оларның-биле ажылдың экижидер болгаш эки белеткелдиг, бот-идепкейлиг, шиитпирлиг, харыысалганы бодунга ап шыдаар туруштуг специалистерни удуртукчу ажылдарга, кол-кол участоктарга бүзүрээри чугула.

Кызыл-оол ОНДУР.
СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Номерже интервью

ИЗИН АРТТЫРБАС БОДААННАР...

Сүт-Хөлге өлүрүүшкүн болган деп чугаа сөөлгү хүннерде Кызылга тарай берген. Оон канчаар болганын кижилерниң чугаалажыры аңгы-аңгы, чамдык таварылгада, бүзүрексенчиг эвес-даа апаар, ынчалзажок ол дугайын дыңнап, анаа эрттирип каары бо таварылгада болдунмас, үлгедигниң аар болганы-биле ол дугайын дыңнаары бо кижиге коргунчуг. Ынчалзажок дамчыыр чугаа куруг черге үнүп келбээн, кем-херек үлгедии ол районга, шынап-ла, болган. Оон болган черинче Иштики херектер министерствозунуң бөлүк ажылдакчылары истелге кылып чораан, ынчангаш оларның бирээзи, милицияның подполковниги С.-Б. С. Сотнамдан ол херек дугайын чугаалап, солуннуң номчукчуларынга үндезинниг шын тайылбыр кылып бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

— Медээ биске кирген дораан Иштики херектер министерствозундан, республика прокуратуразындан база Сүт-Хөл районунуң иштики херектер килдизинден оперативтиг истелге бөлүү херек болган черже чорупкан бис. Үлгедигниң канчаар болганын тайылбырлаар бетинде, бо херекке хамаарыштыр истелге ам-даа чоруп турар деп чүвени чугаалап каайн. Июнь 21-нин хүнүнде, Сүт-Хөл эриинге Кызылдың балык заводунуң балыкчыларының турлаанга болган арагалаашкындан чогуш үнген. Оон түңнелинде Николай Соколовский, назы четпээн Александр Никитин ол-ла черинге өлүрткен.

— Чугаалан дыңнаарга, чоп үш кижи дижирил, Сүге-Баадыр Сотпаевич. Чажырып канчаар, ажыы-биле маңаа чугаалаайн, кижилерниң мөчүзүн өрттедипкен дээрил, шын бе ол?

— Шын, үш кижи. Ол дугайын чугаалай бээр мен, мен мону элээн билдингир болзун дээш херектиң болганының аайы-биле чугаалаарын оралдажып олурарым бо. Кончуг-ла дерзии үлгедиг, үстүнде чугаалааным ийи кижиниң мөчүзүн бажын-биле катай өрттедипкен боор турар, ол дугайын тайылбырлап чугаалаары дыка берге-дир. Назы четпээн кижини суг кончуум көрүңер даан, Кызылдың сес дугаар школазының өөреникчизи турган оол-дур.

Балыкчының бирээзи — Валерий Степаненко дээр. Ооң мага-бодун хөлден ужулган, оон бажынче демир-биле хапкан боор турар. Байдалдың амы-тынга айыылдыг апар чыдарын эскерип кааш, ол оон дезиптерин оралдажып, хөлче эштип кирген, чер алыспайн барган. Бичии оол база дезип, шенек черже эштип үне бээрин кызыткан. Ынчалза-даа үлгедикчилериниң холундан чайлавайн барган...

— Бо бүгү кандыг үндезинниг, кандыг чылдагааннг болгайыл? Национал үндезинге эвес бе?

— Чок, ындыг барымдаа чок. Бо херектиң үлгедикчилери Владимир Куулар, Кара-оол Куулар, Чечен-оол Монгуш, Геннадий Монгуш олар туттурган. Оларның аразындан Кара-оол оңгу класстың өөреникчизи, артканнары кайда-даа ажылдавайн турарлар. В. Кууларга хамаарыштыр чугаалаар болза, ол моон мурнунда шииттирип чораан. Маңаа арага, бөлүк арагалаашкын — хамык чүвениң үндезини ол болган. Ону фактылар бадыткап турар. Брага арткан бидон, арага шилдери бо бүгүнү тайылбырлап турар-дыр, арага эки чүвеге кажан-даа чедирбес деп чүве бо-дур.

— Бо үлгедигге хамаарыштыр силерниң хууда бодалыңар?

— Кончуг дерзии үлгедиг-дир ол. Арага дугайын чугааладым, күш-ажылда хаара туттунмаан кижилер дугайын чугаалажып-ла турар болгай бис, ындыг байдалдан чүү үнүп болурун бо үлгедигден безин көрүп болур-дур. Үлгедикчилер изин аңаа арттырбас болганнар, ынчалзажок олар туттурганнар. Амгы үеде истелге чоруп турар.

Тываның ном үндүрер чери — 60 харлаан

НОМ — ШЫНЧЫ ЭДЕРИНЧИҢ

Тываның Араттың Революстуг намы болгаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1930 чылдың июнь 28-те тыва бижикти болгаш Тываның улустуң ном үндүрер черин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш тыва бижиктиң төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чыл оюн болгаш Тываның ном үндүрер чериниң 60 харлааның катай демдеглеп эрттирип турар бис. Тываның ном үндүрер чериниң директору Матпа Сумбууевич Хомушку-биле ужурашкаш, бистиң корреспондентивис интервью алган.

— «...Агаар, суг болгаш тарааның соонда кижиниң амыдыралынга ном эң-не чугула болуп турар. Ном — делегейниң ажыдыышкыны, ном — чугаалажыр өңнүүң, ном — дагдыныкчың, ном — дыштаныылгаң» деп сураглыг шүлүкчү Л. Ошанин бижээн болгай. Тывага ном үндүрер чериниң канчаар тургустунуп келгенин, эрткен төөгүзүн, кандыг чогаалдар баштай үнүп эгелээнин, сактып көрүнерем?

— Тываның улустуң ном үндүрер чери 1930 чылда тургустунган. Ол чер ТАР-ның Эртем комитединиң эргезинге турган хевирлиг чүве. Ооң даргазы ынчан С. Тока турган. Ол дарга үш чыл ол комитетти удуртуп, баштап келген. Ооң соонда ук комитетти Александр Чымба, ону Олег Сагаан-оол солаан болуп турар. 1944 чылда ном үндүрер чер аңгыланы берген. Ооң баштайгы даргазы Салчак Самба-Люндюп болган. Оон соонда ном үндүрер черни Шыырап Оюн, Салим Сүрүң-оол, Николай Таваа-Самбуу, херээженнерден Сарыглар Кудажы даргалап келгеннер.

— Алырам, баштайгы номнарны кажан парлап эгелээн чүве ирги?

— 1927 чылдан 1935 чылга чедир тыва номнарны Москва хоорайга парлап турган. Ол дээрге «Тыва уругларның бижикке өөренир баштайгы дептери», «Пионер», «Чараштыр бижиилинер», А. Бартонуң «Халышкылар» (Данчайның очулдурганы-биле) деп номнардыр. 1931 чылда Тываның ном үндүрер чери «Башкы Ленин» деп номну үндүрген. Ону орус дылдан Бузыкаев биле Шыргай-оол очулдурган. 18 арын, 5 муң санныг ол ном тыва араттарның ынак ному турганы билдингир. Уран-чечен чогаалдардан баштайгы парлаттынган ном болза «Самбукайның чугаазы» болур. «Тыва херээжен кижиниң чурттап турганының төөгүзү... Бо төөгүнү үзбек херээжен А. Нухрат «Хову тоожузу» деп номунга чогааткан. Ол революсчу номдан барымдаалааш, Тываның байдалынга таарыштыр чогаадып үндүрген. «Тываның араттың шыны» солуннуң 39 дугаар үндүрүлгези, 1930 чылдың октябрь 20-ниң хүнү». Ук чогаалды «Шын» солун 1930 чылда 39-43 дугаар болгаш 1931 чылда 6, 9, 11 дугаар үндүрүлгелеринге парлап үндүрген болуп турар. Ынчангаш ук ном тыва дылга парлаттынган баштайгы чогаал-дыр. 1961 чылда ном үндүрер чер ону аңгы ном кылдыр үндүрген, а 1987 чылда үшкү удаа парлаан.

— Орус чогаалдарны Тывага кажан парлап эгелээн ирги, Матпа Сумбууевич?

— Орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар 1938 чылда чырыкче үнүп эгелээн. П. П. Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш» дем номун Ондар Сагаан-оол очулдурарга, Александр Чымба редакторлаан болуп турар. Ол-ла чылын орус улустуң улуг чогаалчызы Александр Пушкинниң «Капитан уруу» деп номун бөлүк кижилер очулдурган. Ол ышкаш Ондар Сагаан-оолдуң редакторлааны-биле «Шиилер чыындызы» база тускай ном кылдыр үнген. 1940 чылда Түлүш Сарыг-оолдуң очулгазы-биле Максим Горькийниң «Макар Чудра база Январь 9-у» деп чечен чугааларының номун тыва номчукчулар алган.

— Баштайгы шии чогаадылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва бижиктиң тургустунганы-биле кады шии чогаадылгазы черле шапкын чоруп турган деп бодалга келдим. 1931 чылда бөлүк авторларның дөрт көжегелиг «Колхозка саат кылырларны узуткаалыңар» деп номун Тываның ном үндүрер чери парлаан. Ооң соонда 1935 чылда Салчак Токаның «Херээжен», Виктор Көк-оолдуң «Чалым-Хая», «Чутту уппаалынар», 1937 чылда С. Токаның «Үзүн-Кара, Семис-Кара», В. Көк-оолдуң «Эки хүн», «Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилер ном болуп үнгүлээн. Ол шиилер коллуунда суртаал хевирлиг болуп турган. Оон соонда 1941 чылда С. Токаның «Мээң сактыышкыннарым», 1942 чылда С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп номнары парлаттынган. 1943 чылда С. Бүрбүнүң «Кызыл кош» деп шүлүктер чыындызы шүлүк чогаалының баштайгызы болуп арткан. Ооң соон дарый тыва чогаал чылдан чылче номчукчуларга бараан болуп эгелээн. Ол үелерде Тываның арат чону Маркс, Энгельс, Ленин оларның чогаалдарын номчуп, политиктиг билиин бедидип ап турганнар. Оон эгелээш-ле номчукчулар орус классиктиг чогаалдарны, ылангыя Пушкинниң, Есенинниң, Шевченконуң, Тургеневтиң, Некрасовтуң, ССРЭ-ниң улустарының, ылаңгыя украиннерниң, белорустарның, казактарның, кыргыстарның, узбектерниң, алтайларның, хакастарның туржук, делегей классиктериниң чогаалдарын улуг хандыкшыл-биле номчуп турар.

— Делегейде ат-сураа дыргын барган авар шүлүкчү Расул Гамзатовтуң мындыг чугаазын сактып келдим: «Номчукчу, мээң өңнүүм, ном бүрүзү чүгле сеңээ бижиттинген. Мен парлалга черин бүзүредип, редакторлар, критиктер-биле маргыжып-даа болур мен. Ынчалза-даа чүгле сээң шииткелиң — ёзулуг болгаш сөөлгүзү болур. Ол дээрге, судьяларның чугаалажыры дег, келдерел турбас ужурлуг дээри-биле дөмей-ле» дээн болгай. Ынчангаш бөгүнгү ном үндүрер чериниң ажыл-чорудулгазы-биле номчукчуларны таныштырып көрзүңерзе кандыгыл?

— Силерге немей В. Лениниң «Ном — кайгамчыктыг күш-түр...» деп чугаазын база сактып келдим. Ынчангаш амгы үеде чогаалчылар, авторлардан кол негелде — шынар, база катап шынар. Тываның ном үндүрер чери эде тургустунуушкунуң негелдезин ёзугаар бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче кирген. Ынчангаш типографиялар, ном садар черлер-биле керээлерни чарган бис. Ол дээрге күрүне чагыгларының системазынче кирил, ону сагып эгелээнивис ол. Бот-орулганың үндезинин өөренип көргеш, сөөлгү ийи чылда номнарның тиражын көвүдеткен. Ону хуу-биле алырга, 57,8 хуу көвүдээн. Уругларга болгаш уран-чечен чогаалга хемчээл 74 хуу улгаткан. 1985 чылда «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагы 5 муң тиражтыг турган болза, 1990 чылда 10 муң тиражтыг апарган. Тыва чогаалчыларның номнарын 4-5 муң экземпляр кылдыр үндүрүп турган болза, 7-10 муң четкен. Уругларның өңнүг номнары 20 муң экземпляр чедип турар. Бо чылын номчукчулар уран-чечен болгаш янзы-бүрү брошюраларны, номнарны алыр. Оларның тиражы 628 муң чедер. Бо чылын чаа номнарны М. Кенин-Лопсан, А. Даржай, О. Сувакпит, С. Молдурга, Е. Донгак, В. Монгуш, М. Өлчей-оол, И. Иргит номчукчуларга бараалгадыр болгаш харын-даа чамдыктарын номчуп турар. Ол ышкаш Тываның улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оолдуң чыынды чогаалдарының үшкү номун белеткеп эгелээн бис. Критик А. Калзанның тыва литература дугайында шүгүмчүлелдиг ному база үнер.

— Өңнүг чуруктарлыг болгаш өөредилге номнарын кайда парладып турар силер?

— Бичии уругларга өңнүг номнарны база өөреникчилерге өөредилге номнарын Уфаның, Казаньның, Иркутскиниң полиграфия комбинаттарында керээ ёзугаар парладып ап турар бис. Чамдык өөредилге номнарын алгылаан бис.

— Коллективте ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, авторлар-биле демнежип турган ажылдаар мурнакчылар база бар боор аа?

— Кандыг-даа коллективке чоргаарланыр кижилер тыптыбээр чүве болгай. Тываның ном үндүрер чериниң тургустунганындан бээр 60 чылын таварыштыр мурнакчыларны адаары чоргаараныг-дыр. Оларга редакторлар Опуштай Вайыр, Акчынмаа Сат, Ангелина Чернова, Антон Үержаа, экономист Галина Казанцева болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Ажылыңарда бергелер, шаптыктар база тургулаар бе, Матпа Сумбууевич?

— Чедиишкинниг ажылдарның хөлегезинде четпестер база бар болдур ийин. Материалдыг баазавыс багай. Типографиявыс ТАР үезинде турганы-биле хевээр чаңгыс черде таптавышаан. Чаа типография тудуп эгелей бээрге, дыка-ла өөрээн бис. Ынчалза-даа ол база кезек када шуудап турган, ам уттундуруп калган. Эрги типографияда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Нинти чуртта ышкаш, саазын айтырыы бисти хүннүн-не дүвүредип турар. Ындыг байдал турза-даа, коллектив эде тургустунуушкунуң негелдезин ёзугаар чоңга бараан болур дээш шудургу ажылдаар дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчалза-даа бижээн чогаалдарның ном кылдыр хуула бээринге чедир хуусаа узун болуп артпышаан. Чоннуң негелдези хөй, улуг, ону ак сеткил-биле күүседир апаар.

— Алдан харлап турар байырлалыңар-биле номчукчуларның, авторларның өмүнээзинден чогаадыкчы күш-ажылчы чедиишкинни коллективиңерге күзеп тур бис. Интервью дээш силерге четтирдивис.

— Мен база силерге четтирдим. Эптиг үени ажыглааш, бүгү номчукчуларга, чогаалга хандыкшылдыгларга, авторларга, чогаалчыларга база коллективтиң кежигүннеринге хүн дег аас-кежиин, каң дег кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкинни күзеп каайн.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

ЧУРУКТАРДА: Тываның ном үндүрер чериниң чечен чогаал редактору В. Бузыкаев, чурукчу Май-оол Чооду солун, бедик утка-шынарлыг, чараш чурук-каасталгалыг номнарны белеткеп үндүреринге үлүүн киирип турарлар; аңаа белеткээн номнарны типографияга кылып бүдүрүп, садыгларже чорударынга Алаана Амбар, Галина Карпова олар база үлүглүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алдыышкын комиссиязы Кызылда күрүнениң педагогика институдунга июль 12-ден эгелеп үндезин националдыы, а ол ышкаш Тыва АССР-ге төрүттүнген, доктаамал чурттап турар өске-даа националдыг кижилерге чурттуң дээди өөредилге черлеринге конкурстан дашкаар кирериниң экзаменнерин эрттирерин дыңнадып тур:

Москваның аъш-чем үлетпүрүнүң технология институду (аъш-чем бүдүрүлгезиниң машиналары болгаш аппараттары, тараа шыгжаарының болгаш ажылдап кылырының технологиязы);

Москваның 2-ги медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия);

Москваның төөгү-архив институду (документ эмгелели болгаш эргелеп башкарылганың документ хандырылгазы, музей херээ болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарының камгалалы).

Москваның полиграфия институду (графика, ном үндүрүлгезиниң болгаш полиграфияның экономиказы база эргелеп башкарылгазы, полиграфияның машиналары болгаш автоматчыткан комплекстери, полиграфия бүдүрүлгезиниң технологиязы);

Москваның улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын);

Москваның В. И. Ленин аттыг педагогика институду (педагогика болгаш школа психологиязы);

Ленинград университеди (биология, история, роман-герман филология);

Ленинградтың Ленсовет аттыг технология институду (химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары база аппараттары);

Алтайның медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Белгородтуң тудуг материалдарының технология институду (металл эвес база силикат материалдарының химиктиг технологиязы, химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары);

Ыраккы Чөөн чүктүң амыдырал хандырылганың технология институду (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи).

Ыраккы Чөөн чүк университеди (биология);

Иркутск университеди (төөгү, химия);

Иркутскиниң улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын, саң-хөө болгаш кредит, бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, стоматология);

Красноярскиниң инженер-тудуг институду (архитектура, чылыг, газ хандырылгазы болгаш вентиляция, суг хандырылгазы болгаш канализация);

Красноярскиниң политехниктиг институду (үлетпүр бүдүрүлгелериниң электрин хандырылгазы);

Ленинградтың совет садыг институдунуң Красноярскиде филиалы (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи, виниттиң чеменнилге продукциязының технологиязы, аъш-чем барааннарының товароведениези);

Кемерово университеди (төөгү, төөгү-археология, эрге-хоойлу эртеми);

Кемеровонуң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Новосибирск университеди (физика, орус дыл болгаш литература, геохимия, минералогия болгаш петрология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзааның электротехниктиг институду (харылзааның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажылагый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртеми);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, дааранылга кылыгларының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Перьм университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарның дилеп тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Урал университеди (дузалал социология, төөгү-архив эртеми);

Хабаровскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Челябинскиниң күш-культура институду (күш-культура институдунуң Чайковский филиалы (күш-культура);

Кирерин күзээннер Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректорунуң адынга доктааткан майык ёзугаар билдириишкин кирер.

Билдириишкинни болгаш дараазында документилерни институттуң кол корпузунда (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 34), 310 дугаар аудиторияга **июнь 25-тен июль 7-ге чедир** 9 шактан 17 шакка, субботада — 13 шакка чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге кожар документилер:

ортумак эртемниң дугайында документ (болув);

№ 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;

3х4 см хемчээлдиг 8 фоточурук;

күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (күш-ажыл стажтыг кижилерге);

паспортун болгаш шериг биледин (кирир бижидилге херечилелин) туда көргүзер.

Тайылбыр: Дээди өөредилге черлериниң «Архитектура», «Күш-культура» мергежилдеринге база Ленинградтың күрүне университединге кирериниң экзаменнерин бүгү эртемнер аайы-биле ол черлерниң боттарынга барып дужаар. Ынаар баар бижиктерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алдыышкын комиссиязы бээр.

* * *

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Москвада күрүнениң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң институдунуң хүндүскү салбырынга студентилерни немей хүлээп алырын чарлап тур. Мергежили: шии режиссуразы, театроведение.

Айтырыглар тодарадыр кээр чери: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, кадр килдизи, телефону 3-23-83.**

* * *

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында аңаа кирериниң бир ай хуусаалыг белеткел курузунга дыңнакчылар хүлээп ап эгелээн.

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөредилге дээш төлээн акшазының квитанциязын кожар. Өөредилге дээш 20 рубльди республика эмнелгезиниң төпчүттүнген бухгалтериязынга төлээр. Кичээлдер июль 1-де 16 шакта эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 2 «а». Телефон № 2-41-19.

МӨГЕЛЕР БОЛГАШ ТЫВА ХҮРЕШ

● Номчукчуларның бодалдары, саналдары ●

Чоокта чаа Бүгү-эвилел чергелиг «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдаа доозулган соонда, «Найырал» шаңналының эдилекчизин илередириниң маргылдаазы тыва хүрешке болган. Ону эки организастаан. Паркка аъш-чемдаа, суксун-даа бар болду. Ол эки-дир.

Ам удавас Наадым болур. Аңаа залчылар-даа, көрүкчүлер-даа хөй болуру билдингир. Менде мындыг бодал бар. Тайылбырлакчы кижини шилизе чүл? Наадым — улуг байырлал болганда, аңаа хоочун мөгелерни чалап алгаш, оларның дугайын таныштырып, кажан, каяа хүрежип, каш катап шүглүп чорааның чугаалаар болза эки деп бодаар мен. Ынчангаш хүрештиң аргаларын эки билир, чечен-мерген сөстүг чарлакчының алыры кончуг күзенчиг-дир. Бо таварылгада Наадым организастыг, бедик деңнелге эртер деп бодаар мен.

Хөрээм өйүп чоруур база бир айтырыг бар. Шаанда мөгелерге «Начын», «Чаан», «Арзылан», «Хартыга» деп аттарны берип чораан. Эрги чаңчыл ёзугаар мөгелерге дипломнар хүндүлүг бижиктер бээр чоруктан уштунгаш, ол хүндүлүг аттарны тывысса кандыгыл? Бо айтырыгны республиканың хүреш федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар) шиитпирлээр үези черле келген.

Ындыгылыг кылдыр кускуннап каап, мөгезин хей-аът киирип турар мөге салыкчылары чок болган-дыр. Ынчангаш оларны өөредир, оларга сүме кадар үе база тургустунган.

Кодур-оол КУУЛАР.
Тес-Хем район.

* * *

Мугур-Аксыда уругларның спорт школазында тренерлеп ажылдап турар мен. Бичиимден тура-ла хүрешке сонуургалым улуг. Ынчангаш тыва хүреш талазы-биле бодумнуң бодалдарым илередикседим.

Хүрешти чоңга сонуургадыр чүве болганда, мөгелерниң адын бижээн дүрүглүг саазыннарны судьялар холунга эвес, а судья столунуң мурнунга 2-3 метр бурунгаар аңгылай тургузары күзенчиг. Ол ийи хааржакчыгаштың бирээзинге мөгелер аттары чыдар, а өскези хос турар. Хүреш эгелей бээрге, салыкчылар мөгезиниң адын алгаш, ону дикторга номчудар. А кажан мөгелер октажыпкан соонда, октаан мөгениң адын демги хос хааржакчыгашче сугар. Оон сорулгазы — көрүкчүлер биле судьяларның аразынга чигзиниг бээр, сеткилинге четпейн баар чүүлдерни болдурбазы.

Мындыг чүүлдер база бола таваржы бээр. Чижээ, эгин содаандан тудар-тутпас чорда, оозу чештине бээр, а чештинген содактан тырткан мөге үг-биле хоска ужуп-даа каар, азы үш ииңгден артыкка баглап алганындан оозу халанайнып турар. Бо таварылгада ол мөгени бир удаа сагындыргаш, бир эвес катаптаптар болза, ону октаткан деп санап кагза кандыгыл?

Оон ыңай мөгелерни хончулаштырары деп чүве бар. Ону эгин содаан уштуп каапкаш салза эки деп бодаар мен. Чүге дээрге, мөгелерни хончулаштырып каарга, чоорту катап-ла эгин содаанче кирип, туттунчуп алгаш туруп бээр-дир.

Сөөлгү үеде республикада тыва хүрешке сонуургалдыгларның саны өзүп турар. Маргылдааларны эрттирериниң дээштиг бедээн. Ынчалза-даа кол кичээнгейни курлавырже угландырза эки боор. Ортумак школаларга тыва хүрештиң программазын ажылдап кылыры чугула деп санаар мен. Ол ышкаш өөреникчилер ортузунга тыва хүреш маргылдаазын деңзи аайы-биле чылда бир удаа эрттирип турза кандыгыл?

Шыдыраа ДОНГАК.
Мөңгүн-Тайга район.

* * *

Эрткен чылын Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозка тыва хүреш маргылдаазы көрдүм. Бир оол маңнап келгеш, чанымга турган оолдуң сапык идиин ачылап алды. А ол аңаа бодунуң кроссовказын кедирип кагды. Ынчап турумда, демги оол октадыпкаш, бо чүгүрүп келди. Өскезин ол-бо улустан айтырган — чок — кроссовканы кедипкеш, арлы берген. Ол ону тыппайн барды.

Бо чүнү көргүзүп турарыл? Мөге кижиниң бодунга ээ-харыысалга чогун көргүзүп турары ол-дур. Өвүр районнуң сураглыг мөгелери Орлан Кызыл-оол биле Андрей Семис мөге кижиниң идик-хевин бүрүн ап чоруурлар ийик чоп. Оларны көөрге безин көрүштүг болгай. Ынчангаш олар республика чергелиг маргылдааларга тускай шанналды ап келгеннер. Аныяк мөгелер олардан үлегер алыр болза эки-дир.

Каяа-даа чораащ, аразында ачыланган турар мөгелерни көөрге, чараш эвес чорду. Солак-шудакты, тыва идиктерни даарадып алза кандыг деп. Ынчангаш моон соңгаар долу хевн чок мөгелерни маргылдаага кииришпирбес болза эки деп бодаар мен. Ындыг таварылгалар көдээ черлерге болганчок-ла болу бээр-дир. Ону болдурбазын районнарның спорт комитет даргалары, совхозтарда инструктор-методистер холга алзыннар.

Бо материалды кроссовказын алыскан мөгеге кеземче, ол ышкаш өскелерге өөредиг болзун дээш бижидим.

Альберт ОНДАР.
Таңды район.

* * *

Ийи ай бурунгаар Хову-Аксы суурга тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Судья кижиниң үнү микрофон дамчыштыр өткүт, тода дыңналып турду. Мөгелер багай эвес белеткелдиг келген. Аңаа колдуу аныяк мөгелер киржип турарынга өөрүп ордум.

Ындыг-даа болза, чамдык таарзынмайн барган чүүлдерим база бар. Тыва идиктер, оола чадаарда сапыктары чок мөгелер аңаа кирипти. Чамдык мөгелер кроссовка идиктерлиг боор чорду. Бир-тээ, хүрежир дээш келген болганда, мөге кижи ынак белеткелдиг келир болгу дег. Ону мен кончуг четпес чүүл кылдыр санадым.

Мөге кижиге хамаарыштыр өске бодалдарым мындыг: солак-шудакка чүгле бөг турар болза эки. Быжыг-даа болгай. Эленчизи база үр болур аан.

Оон ыңай хүреш болур черни шимеп, көрүштүг кылып алыры черле албан. Ындыг чорук көрүкчүлерге таарымчалыг, эки байдалды чайгаар-ла тургуза бээр.

Мөге кижи арыг-силиг — бажын таартып, дыргактарын кезип алган болуру күзенчиг-дир. Ийи-чаңгыс чударгай, шевергии эвес мөгелерни көөрге, чараш эвес, оларга хүндүткел дораан-на чиде бээр ышкажыгай.

Борис БААЗАН.
Таңды район.

Театрның, музыканың болгаш кинематографияның Ленинградта күрүне институдунга үндезин националдыы аныяктарын өөредири-биле шилилгени Тыва АССР-ниң Культура министерствозу үргүлчүлеп турар. Тускай эртеми — шии болгаш кино артизи.

Шилилгениң үшкү ээлчээ 1990 чылдың июль 3-те Кызылдың урам чүүл училищезинге эртенгиниң 10 шакта эгелээр. Ийиги ээлчегии эрткен-даа, өөренирин күзээн-даа бүгү аныяктарны үшкү ээлчегте келиринче чалап турар.

телевидение

ИЮНЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 — 9.05 Мультфильмнер. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Шимчээшкинниң айыыл чок чоруунга тураскааткан телерадиопрограммаларның 1-ги Бүгү-эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. «Чаа автобустуң ужуралдары». 17.20 Мультфильм. 17.30 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.00 И.-С. Бах. Концерт. 18.20 «Билиг» Бүгү-эвилел ниитилелинде төгерик стол. Съезд мурнуу чарыының дискуссиялары. 19.05 Концерт. 19.20 «Автомобиль, чолаачы, орук». 20.00 «Депшилге. Информация. Реклама. 20.30 Шүлүк чогаалының минуталары. 20.35 «Бай, ядамык...». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.50 «Парлалга клуву» көргүзүп тур...». «Амыдырал-биле тамчыктадыр дугайында...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Телемарафонуң изи-биле». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Даштыкының орус культуразы. Владимир Максимов чогаалчы. 21.15 Коллаж. 21.20 Барымдаалыг фильм. Вьетнамга болган дайынның америк хоочуннары биле совет афган шериглерниң ужуражыышкыны. 21.50 «Экранда—Сибирь». 22.00 «Үе». 22.30 — 00.20 «Фараон» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 19.00 Теннис. Уимблдон чаргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Замужем за мафией» (США) 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, 17.30, 19.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Любовный недуг»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.00, **«Остров лебедей»** 10.50, **«Лето в раковине»** (2 сериялыг) 12.30, **«Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 15.50, 20.30, **«Соль Чжук Хва»** 18.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Неукротимая маркиза»** (2 сериялыг) 12.00, **«Вверх тормашками»** (2 сериялыг) 14.20, 16.40, **«Фанни и Александар»** (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды № 26 10.00, **«Черные ступни»** 15.00, **«Без единой улики»** (США) 16.50, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Белый велосипед» (Турция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Лошади в океане» 17.30, 19.20 шактарда.

Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазын 1980 чылда дооскан өөреникчилерни база оларның башкыларын бо чылдың июль 7-де болур ужуражылгаже чалап тур бис. Ужуражылганың болур чери: **Кур-Чер суур, школа, 18 шакта.**

* * *

1986 чылдың июнь 26-да Шекпээр ортумак школазын дооскан Надежда Нарын-ооловна Монгуштуң ортумак билиглиг дугайында № 3341302 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга алмазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыц № 1
Чагыг № 439. ТС—01018.